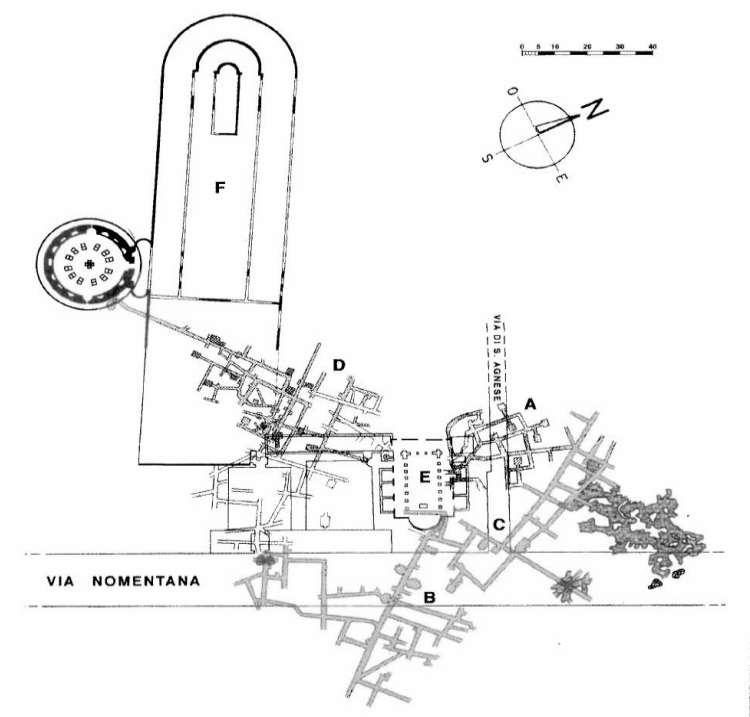

De begraven stad

Saskia Goudsmit
3153592
01-06-2013
Masterthesis Ancient Studies
Prof. dr. L.V. Rutgers

De verschuiving van
begraafplaatsen in
Rome in de late
oudheid

De begraven stad

DE VERSCHUIVING VAN BEGRAAFPLAATSEN IN ROME IN DE LATE OUDHEID

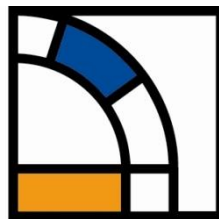
Inhoudsopgave

• Voorwoord	4
• Inleiding	5
• De Romeinse Catacomben	7
○ Het ontstaan van de catacomben van Rome	7
○ De ontwikkeling van de Romeinse catacomben	9
○ Het verval van de catacomben van Rome	11
○ De economische achtergrond van de catacomben	12
○ Beschrijving van de Romeinse catacomben	14
○ Casestudy nr. 29: de catacombe van St. Sebastiaan	39
○ Datering van de Romeinse catacomben	43
• De Romeinse circusvormige grafbasilieken	48
○ De opkomst van de Romeinse grafbasilieken	48
○ De graven in de grafbasilieken	49
○ De <i>retro sanctos</i> periode	50
○ Beschrijving van de Romeinse circusvormige grafbasilieken	53
○ Casestudy: de basiliek van St. Sebastiaan (of <i>Basilica Apostolorum</i>)	62
○ Datering van de Romeinse grafbasilieken	66
• Romeinse begraafplaatsen binnen de stadsmuren	68
○ Veranderingen binnen de stad Rome vanaf de vijfde eeuw	68
○ Diverse soorten graven	69
○ Grafgiften in de binnenstedelijke graven	70
○ De economische achtergrond van de begraafplaatsen binnen de muren	70
○ De stedelijke begraafplaatsen en hun datering	73
○ Casestudy nr. 73: Crypta Balbi	82
○ Een overzicht van de informatie over de begraafplaatsen	86

• De verschuiving van de begraafplaatsen door de eeuwen heen	90
○ De tweede eeuw: de opkomst van het christendom	90
○ De derde eeuw: de opkomst van christelijke begraafplaatsen	91
○ De vierde eeuw: de eeuw van Constantijn en zijn nieuwbouwprojecten	93
○ De vijfde eeuw: van een heidens Rome naar een christelijk Rome	95
○ De zesde eeuw: begraafplaatsen van buiten naar binnen de stadsmuur	97
• Conclusie	100
• Bibliografie	104

Voorwoord

Om het onderzoek voor deze masterscriptie uit te kunnen voeren heb ik in totaal twaalf weken aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome mogen verblijven. Ik ben erg dankbaar dat ik deze kans heb gekregen, want ik heb het ervaren als een ideale en rustige plek om te werken. In de uitgebreide bibliotheek van het KNIR heb ik vele uren doorgebracht, met deze scriptie als resultaat. In het bijzonder wil ik hier Prof.dr. Bernard H. Stolte en Dr. Gert-Jan Burgers bedanken voor hun hartelijke ontvangst en begeleiding tijdens mijn verblijf aan het KNIR. Tenslotte een dankwoord voor mijn scriptiebegeleider aan de Universiteit Utrecht, Prof. dr. L.V. Rutgers. Zonder u was het niet mogelijk geweest mijn onderzoek uit te voeren aan het KNIR en ik ben er dankbaar voor dat u mij bij het hele proces rondom het schrijven van deze scriptie heeft begeleid.

KNIR
KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

Universiteit Utrecht

Inleiding

In het antieke Rome werden doden als onrein gezien en de inwoners waren bang om bij overledenen in de buurt te zijn. Daarom was het de gewoonte om de doden ver van de woonomgeving te verwijderen en werden ze buiten de stadsmuren begraven of gecremeerd. Toen het christendom vanaf de tweede eeuw na Chr. steeds meer opkwam, namen de christenen deze oude gebruiken over. Eerst werden ze op begraafplaatsen begraven samen met de heidenen en daarna gescheiden van elkaar op aparte begraafplaatsen. De christenen leken de heidense kijk op de doden echter niet voor een langere periode aan te houden, want na verloop van tijd werden begraafplaatsen belangrijker in het leven van de Romeinse, christelijke burger. Zij geloofden namelijk in de verrijzenis van het lichaam van de overledene en daarnaast werden de christelijke martelaren en hun graven steeds meer vereerd. Langzaamaan stopte de angst van de Romeinen voor de dood en kwamen er steeds meer begraafplaatsen binnen de stadsmuren van Rome.¹

In de late oudheid veranderde niet alleen de standpunten tegenover de doden, ook de begraafplaatsen waren aan veranderingen onderhevig. Van de tweede tot en met de zesde eeuw na Chr. werden de christelijke Romeinse doden geleidelijk op verschillende plaatsen begraven, namelijk eerst in catacomben buiten de stadsmuren, vervolgens in en rondom grafbasilieken buiten de stadsmuren en tenslotte op begraafplaatsen binnen de stad. Dit roept de vraag op waarom er een verschuiving plaatsvond van de begraafplaatsen in Rome in de late oudheid. Om deze vraag te beantwoorden zal in dit stuk achtereenvolgens worden gekeken naar de catacomben en grafbasilieken rondom Rome en de begraafplaatsen binnen de stad Rome. Hierbij zal de opkomst, de bloei en het verval van deze drie in kaart worden gebracht. In het bijzonder zullen er drie afzonderlijke begraafplaatsen van elke type worden onderzocht om een goed beeld te kunnen schetsen van de eventuele veranderingen in ontwikkeling, gebruik en wie de graven lieten aanleggen en gebruikten. Daarnaast wordt er uitgebreid aandacht besteed aan de economische achtergrond van de begraafplaatsen. Ik denk namelijk dat de plek waar een begraafplaats werd gecreëerd nauw samen hing met de voorkeuren van degenen die dit allemaal betaalden. Dus naast de vraag waarom de verschuiving plaatsvond, is de vraag wie hiervoor betaalden van groot belang. Tenslotte zullen de veranderingen op het gebied van begravenissen van de Romeinen op een rijtje worden gezet, om het overzicht

¹ Philippe Ariès, *The hour of our death* (Harmondsworth 1983) 29-30.

compleet te maken en tot een conclusie te komen waarom de begraafplaatsen van Rome zich van buiten de stadsmuren naar binnen verplaatsten.

Er is al veel geschreven over de verschillende begraafvormen van het laat antieke Rome en ook vaak in combinatie met elkaar, maar ik heb nergens kunnen vinden dat zowel de catacomben, de grafbasilieken als de begraafplaatsen binnen de stadsmuren ook echt individueel werden beschreven in hetzelfde stuk. Daarnaast is het voor begrip over de verschuivingen belangrijk om de aanleg en het onderhoud van deze begraafplaatsen in een economisch kader te plaatsen. Door dit te doen hoop ik een duidelijk chronologisch onderzoek te creëren, waarmee ik wellicht een andere kijk op het onderwerp kan bieden.

1 - De Romeinse catacomben

Aan het begin van de derde eeuw wilden christenen steeds meer begraven worden op plaatsen die speciaal voor hen bedoeld waren. Voor deze periode waren er natuurlijk ook al christenen, maar die werden, net als de apostels Petrus en Paulus, ter aarde besteld op begraafplaatsen buiten de stadsmuur. De eerste ‘eigen’ christelijke begraafplaatsen ontstonden aan het eind van de tweede eeuw, onder andere om ook armere broeders een christelijke begraafplaats te kunnen bieden. Dit kon gerealiseerd worden doordat er eind tweede eeuw een overgang plaatsvond van een gemeenschappelijke maatschappij-overheid naar een monarchistische episcopaat, wat de centrale coördinatie van christelijk begrafenisdiensten bevorderde.²

1.1 *Het ontstaan van de catacomben van Rome*

De oudste christelijke begraafplaatsen zijn bijna allemaal ondergronds: de catacomben. Graven in de open lucht (*sub divo*) moeten ook wel bestaan hebben, maar hierbij is het lastig om te bewijzen dat er christenen begraven lagen. Deze bestonden waarschijnlijk uit gesloten graven gelegen boven de kernen van de antieke catacomben, die bedoeld waren om de grenzen aan te geven van de ondergrondse gebieden. De gesloten graven (*ipogei chiusi*) bestonden uit een vooraf bepaald aantal ondergrondse graven, vaak minder dan tien, waarvoor tijdens de bouw geen mogelijke uitbreidingen werd gepland. Daarnaast bestonden er ook zogenaamde open graven (*ipogei aperti*) en dit waren ondergrondse begraafplaatsen die werden opgezet met tientallen tombes en de mogelijkheid om na het graven uit te kunnen breiden langs de eerste galerijen of om nieuwe assen aan te leggen.³

Voor de gewoonte om lichamen te begraven was het gebruikelijk dat deze werden gecremeerd, maar vanaf het begin van de tweede eeuw na Chr. verschoof deze traditie.⁴ De term catacombe werd voor het eerste toegepast in 354 voor de catacombe van St. Sebastiaan. De term stamt van het Griekse *katà kymbas*, wat ‘nabij de holtes’ betekend. Hoewel het hier veelal gaat over christelijke begraafplaatsen bestonden er ook een paar heidense en Joodse ondergrondse begraafplaatsen.⁵ Deze ondergrondse graven werden echter niet uitgevonden door de Romeinen, want ze werden in voorgaande periodes ook al gebruikt door de Etrusken

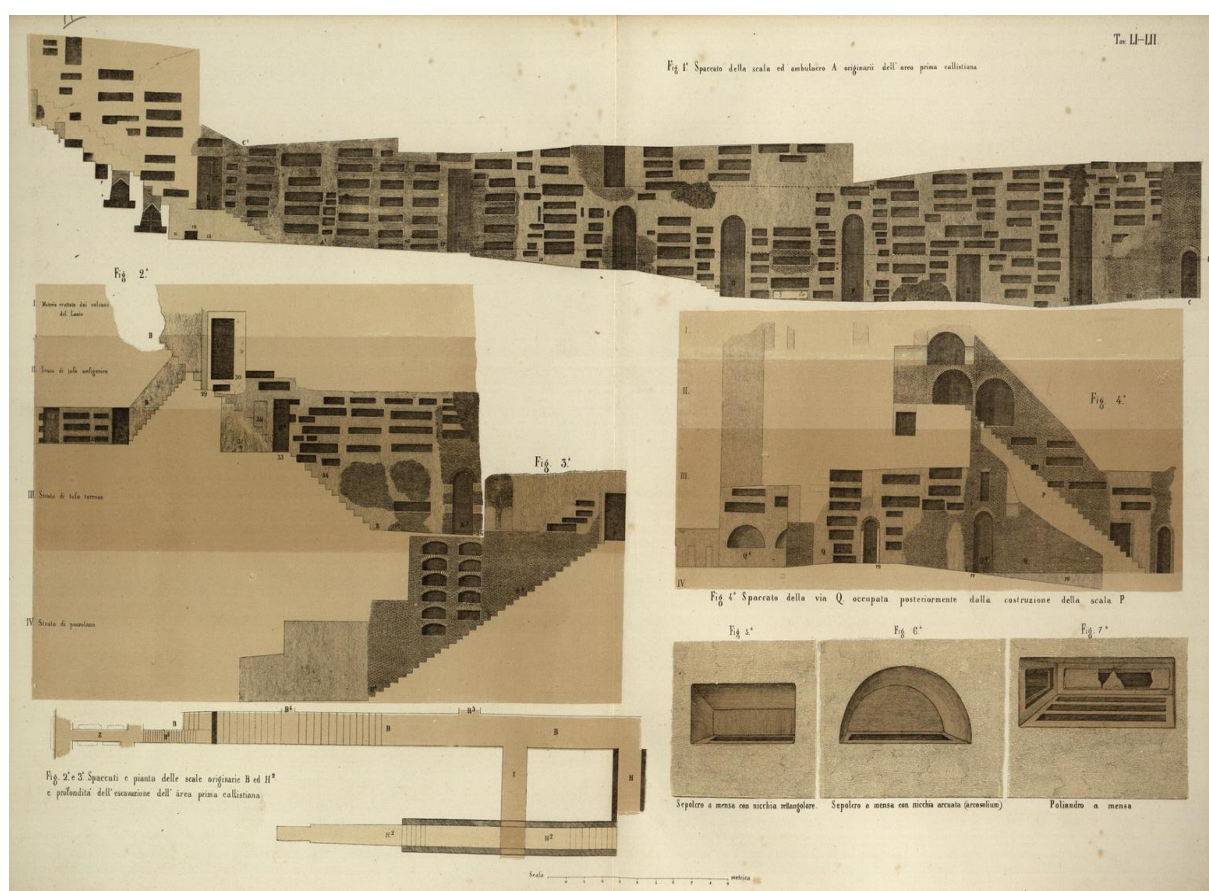
² Vincenzo Ficchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal IV al VI secolo* (Città del Vaticano 2001) 15-17.

³ Pergola, *Le Catacombe Romane: storia e topografia* (Roma 1997) 60.

⁴ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 53.

⁵ Amanda Claridge, *Rome. An Oxford Archaeological Guide* (Oxford 2010) 447.

en Sabijnen. Zij hadden al begrepen dat de ondergrond van tufsteen zeer geschikt was om in te graven.⁶ De Romeinen begonnen dit ook te doen vanaf de tweede eeuw, omdat de grond duurder was geworden door de groeiende bevolking en door het groeiende aantal begrafenissen kreeg men ook te maken met plaatsgebrek. Eind eerste, begin tweede eeuw begonnen de Romeinen dus met het graven van catacomben uit economische en ruimtelijke overwegingen. De christenen namen dit gebruik over, maar voerden wel duidelijke verschillen door ten opzichte van andere gelijktijdige ondergrondse graven. De christelijke catacomben hadden een veel uitgestrekter oppervlak, aan de bouw ging meer planning vooraf zodat er rekening kon worden gehouden met eventuele uitbreiding en men maakte intensief en praktisch gebruik van de ruimte.⁷

Afb. 1) Voorbeeld van een catacombe-galerij over verschillende verdiepingen met diverse soorten nisgraven⁸

De catacomben werden gegraven door een groep gespecialiseerde arbeiders, de *fossore*s. In sommige catacomben werden afbeeldingen aangebracht van deze mannen, die met hun

⁶ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 19.

⁷ Ibidem, 20-21.

⁸ Website met afbeeldingen van de Catacombe van St. Callixtus aan de Via Appia Antica in Rome: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/derossi1867/0043> - bekeken op 11-07-2011.

pikhouwelen bij het licht van een lamp aan het graven waren. Ze groeven de ondergrondse begraafplaatsen langs alle belangrijke uitvalswegen van de stad. Het lijkt er op dat gedurende de vierde eeuw, toen veel catacomben werden uitgebreid, deze *fossore*s een soort zelfstandige ondernemers werden, door gecreëerde loculi direct door te verkopen aan klanten. Als antwoord hierop werd de pauselijke controle hersteld. Maar naast werkliu, en soms dus ondernemers, waren de *fossore*s vaak tegelijkertijd ook architecten van de ondergrondse begraafplaatsen. Ze groeven de catacomben eerst met een zogenaamde visgraat-structuur, waarbij er een paar rechte hoofdgalerijen waren met daartussen kleinere galerijen. Vervolgens werd er gewerkt met een systeem van één lange hoofdgalerij, die werd doorkruist door verschillende kleinere galerijen.⁹ Hieronder volgt meer informatie over de indeling van de catacomben.

1.2 De ontwikkeling van de Romeinse catacomben

De ondergrondse begraafplaatsen uit de eerste helft van de derde eeuw karakteriseren zich door nis graven (*loculi*), sommigen met naam-inscripties en soms familiegraven met fresco's, die vaak van de oprichters van de begraafplaats waren. Zeldzaam waren toen nog de monumentale en gedecoreerde graven en grafkamers (*cubicula*).

Bij de keuze van een bepaald graftype speelde het eerder vermelde plaatsgebrek een rol. Het werd met de jaren moeilijker om per graf slechts één lichaam bij te zetten. Dan werd maar geopteerd voor verticaal uitgediepte kuilen met een opeenstapeling van verschillende graven. Elke plaats of *loculus* voor een lijk werd met metselwerk omgeven en bovenop lag soms nog een marmerplaat. Het deksel van het onderste graf diende als bodem voor het bovenliggende en zo werden de graven opgestapeld tot het aardoppervlak bereikt werd.¹⁰

Het aantal nisgraven is opvallend in de catacomben, want deze waren veruit het sterkst vertegenwoordigd. Dit kwam dus doordat men meer nisgraven aan kon leggen in een beperkte ruimte en omdat dit graftype niet zo arbeidsintensief en duur was als de grotere grafkamers.¹¹

Tijdens de 'korte vrede van de kerk' tussen 258 en 303, drong het christendom in alle bevolkingslagen meer door en nam dus ook de groei in gebruik van ondergrondse, buiten stedelijke begraafplaatsen toe.¹² Door uitbreidingen ontstonden galerijen met een visgraat-structuur. Hier werden monumentale graven en *cubicula* veel belangrijker. Vanaf de laatste

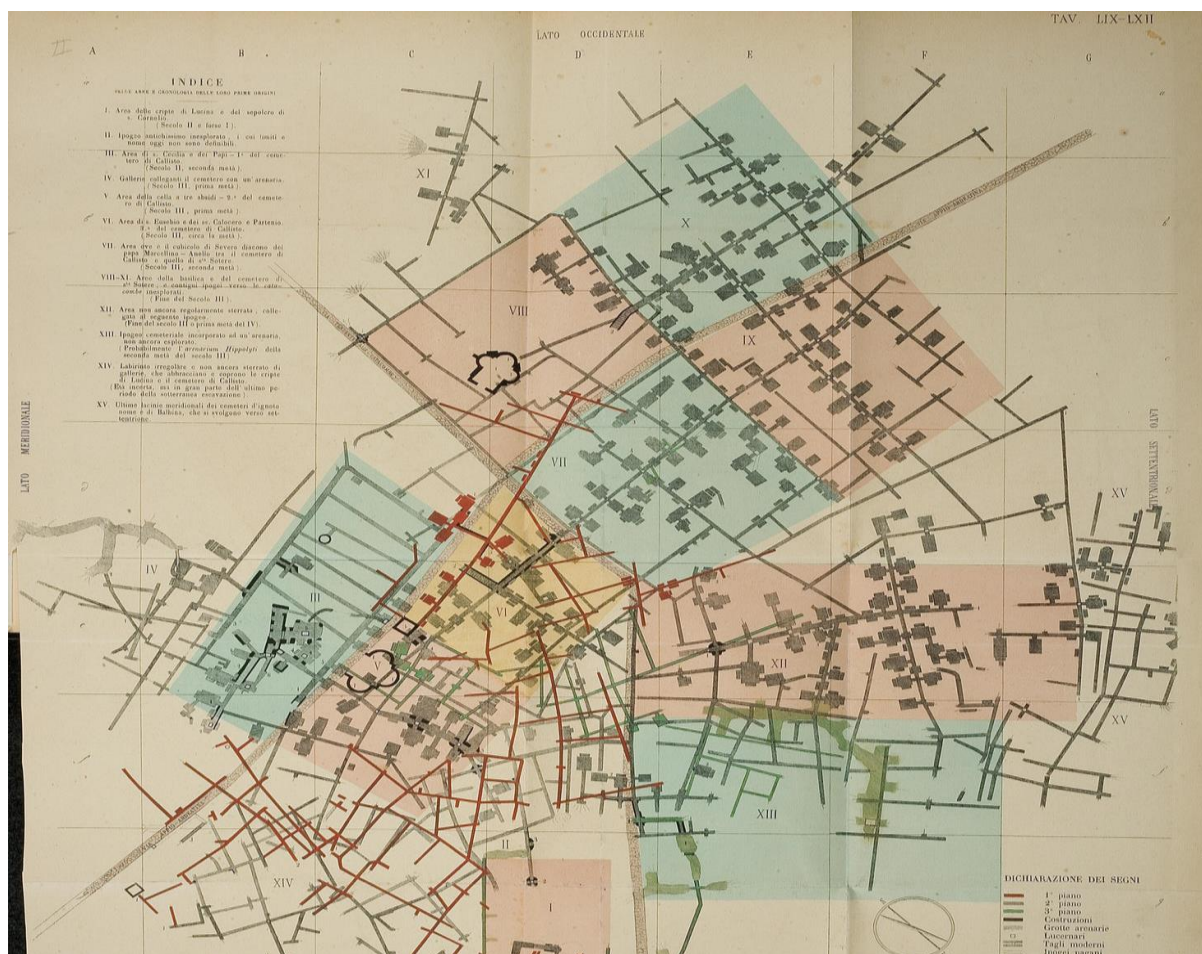
⁹ R. Ross Holloway, *Constantine & Rome* (New Haven en London 2004) 116.

¹⁰ Arnold Provoost, *De eerste christenen. Hun denken en doen* (Leuven 2009) 57.

¹¹ Renaat Marcel Godelieve Jonckheere, *Christenen en de dood: een studie naar het ontstaan van de christelijke catacomben te Rome* (proefschrift, 2006) 259.

¹² Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 36.

decennia van de derde eeuw en eerste decennia van de vierde eeuw werden veel catacomben lichter en lichter en kwam er een verticale ontwikkeling in de vorm van nissen.¹³

Afb. 2) Plattegrond van een uitgebreide en verdiepte catacombe (Catacombe van St. Callixtus)¹⁴

Tegelijkertijd kwam Constantijn (307-337) aan de macht wiens monumentale politiek zich vooral uitte in de bouw van grote, circusvormige, funeraire basilieken gewijd aan apostelen en martelaars. Deze werden geplaatst bij de tombes van de belangrijke, christelijke personen en werden vaak uitgerust met onder andere een altaar voor eucharistieviering en onder de vloer werden bedekte graven geplaatst. Ook de zijschepen en zuilengalerijen bevatten graven. De martelaarskerken veranderden het sub-urbane landschap en plaatsten het religieuze gebied buiten de stad (*extra urbem*).¹⁵ Deze ontwikkelingen vielen samen met toenemende bekerings; dit wordt verder besproken in het tweede hoofdstuk.

In deze periode werd de ondergrondse indeling veelal orthogonaal (loodrechte hoeken), wat zorgde voor meer gemak en systematische openingen van de cubicula langs de

¹³ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 44.

¹⁴ Website met afbeeldingen van de Catacombe van St. Callixtus aan de Via Appia Antica in Rome: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/derossi1867/0047> - bekeken op 11-07-2011.

¹⁵ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 53-57.

galerijen. Laat in de vierde eeuw vermeerderde het aantal graven en werden veel graven monumentaler met een complexe architectuur. Zo werden grafkamers steeds vaker verfraaid met bijvoorbeeld bankjes voor het *refrigerium*¹⁶ waarbij men ter nagedachtenis aan de overledene een banket hield.¹⁷ Dit is af te leiden uit de Latijnse tekst “*confrequentandam memoriam quiscentium*”,¹⁸ waarmee wordt aangeduid dat dit een plaats is waar de doden worden vereerd met een kleine maaltijd op een jaarlijkse herdenkingsdag. Antieke auteurs, zoals Cicero,¹⁹ benoemen ook een negendaags ritueel vlak na het overlijden van een persoon dat hij *dies feriae* noemt. Tijdens deze dagen vond de begrafenis plaats en rouwde men om de overledene, waarbij de familie naar de tombe ging, wat dan een heilige plaats was, om daar een maal te organiseren als een soort overgangsrитуeel. Ook keerde de familie op vaste dagen (*parentalia*) in het jaar gezamenlijk terug naar het graf van de voorouders om de doden te herdenken.²⁰

Er is weinig bekend over de begraafplaatsen die zich in die tijd uitstrekten boven de catacomben, want naast grafbasilieken en mausolea waren er ook bovengrondse begraafplaatsen, maar de informatie hierover is zeer algemeen en daar zal hier niet verder op worden ingegaan.

1.3 *Het verval van de catacomben van Rome*

In de laatste decennia van de vierde eeuw lijkt men niet meer zoveel catacomben te graven en was er zeker geen sprake meer van zo een toename ervan als in voorgaande decennia. Wel werden er, vooral in de periode van Paus Damasus I (366 – 384), ondergrondse basilieken gemaakt om martelaarsgraven heen om deze nog beter te kunnen vereeren. Zo kwamen er veel nieuwe graven in de buurt van de vereerde tombe (*ad sanctos*). En veel christenen werden toen begraven aan het oppervlak bij de grote grafbasilieken gemaakt door Constantijn, Paus Julius I en Damasus I.²¹

Onder andere door de rol van het gebed en de heiligenbescherming bij deze grafkerken werden de catacomben langzaamaan verlaten. De gevonden inscripties in catacomben stoppen veelal in de eerste decennia van de vijfde eeuw. Gedurende de hele vijfde en de eerste helft

¹⁶ “De Latijnse aanduiding van de christenen voor de verkwikking in het hiernamaals, het hemelse geluk”. Uit: J. Nuchelmans, J. H. Brouwers, M. A. Beek (red.), *Woordenboek der Oudheid* (Roermond 1986) 2460.

¹⁷ Vincenzo Ficocchi Nicolai, ‘L’organizzazione dello spazio funerario’, in *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000), 50.

¹⁸ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. X, N 2015.

¹⁹ Cicero, *De legibus*, 2.22.55.

²⁰ Ann Marie Yasin, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea* (Cambridge 2009) 55-56.

²¹ *Ibidem*, 52.

van de zesde eeuw blijven de basilieken en omliggende grond van de belangrijkste heiligen voor de stad Rome in gebruik als begraafplaatsen.²²

1.4 De economische achtergrond van de catacomben

Het blijft gecompliceerd om de christelijke gemeenschap in kaart te brengen aan het begin van de late oudheid, maar dankzij een brief van paus Cornelius aan een bisschop in Antiochië kan hiervan wel een beeld worden geschetst. In deze brief, vermeld door Eusebius²³ en op die manier overgeleverd, somt Cornelius de geestelijken uit de christelijke gemeenschap in Rome in het jaar 251 op. Zo zijn er volgens hem 46 presbyters, 7 diaken, 7 subdiaken, 42 acolieten, 52 lectors en kosteren en meer dan 1500 weduwen en die hun leven hadden gewijd aan de Heer.²⁴ De vraag is nu of de geestelijken of andere personen verbonden aan de kerk ook verantwoordelijk waren voor de aanleg en het onderhoud van begraafplaatsen en de graven, of dat dit aan mensen buiten de kerk werd toevertrouwd. Men moest namelijk over genoeg financiële draagkracht beschikken om een catacombe aan te leggen en de organisatie binnen de kerk was hiervoor aan het begin van de derde eeuw wellicht nog niet voldoende ontwikkeld. In deze periode moest de kerk nog terugvallen op schenkingen van stukken grond en de overnames van bestaande familiegraven. Daarnaast moesten de christenen ook zelf nog deels een financiële bijdrage leveren aan hun graf.²⁵

Langs de grote uitvalswegen rondom de stad Rome lagen reeds vele graven uit de late republiek en vroege keizertijd. Deze waren eigendom van families of *collegia funeraticia* (een soort begrafenis-orde) die ook zorgden voor het onderhoud hiervan. Het uiterlijk van deze graven gaf door middel van grootte en inscripties de sociale, politieke en economische status weer van de familie.²⁶ Vanaf het einde van de tweede eeuw werden er geleidelijk steeds meer begrafeniscomplexen gecreëerd langs en tussen de grote uitvalswegen net buiten de stad om in de behoefte aan onbebouwde en minder dure grond te voorzien. Deze behoefte kwam voort uit de groeiende vraag naar collectieve en gelijke begraafplaatsen. In de vierde eeuw ontwikkelden deze begraafplaatsen, de catacomben, zich steeds verder en behalve meer ondergrondse gangen werden ook vaker mausolea boven de grond toegevoegd van rijke families. Maar ook in de catacomben werden meer en meer grootse, architecturale grafkamers

²² Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 91-92.

²³ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 5-20.

²⁴ Fiocchi Nicolai & Guyon (red.), *Origine delle catacombe Romane*, 25.

²⁵ Jonckheere, *Christenen en de dood*, 463.

²⁶ Yasin, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea*, 52.

aangelegd om de sociale status te tonen van bevoorrechte families.²⁷ De armen werden in kleine nisgraven in de muur begraven die zich bevonden in smalle gangen in het ondergrondse netwerk. Soms werden hiervoor oudere necropolen hergebruikt of het ondergrondse afwateringsstelsels.

Volgens Éric Rebillard was het onmogelijk om te zeggen dat de kerk zich bezig hield met het begraven van de doden, want dat werd juist aan de familie overgelaten. De enigen die echte verantwoordelijkheid hadden over de graven waren de eerder genoemde *fossore*s, omdat zij de galerijen en de graven moesten aanleggen. Deze verkochten ze vervolgens door. De *fossore*s werkten echter niet speciaal voor de geestelijken, maar voor iedereen die een graf nodig had en er één kon betalen.²⁸ Het lijkt er dan ook op dat religie weinig invloed had op de plaats waar iemand werd begraven. Een overledene werd geplaatst in een graf dat de familie kon betalen in één van de aparte delen van een catacombe waar plaats was of in een familiegraf dat dan vaak al bestond. Dit was echter alleen aan de orde wanneer de dode nog familieleden had die een graf konden betalen. Wanneer dit niet het geval was, zagen de christenen en dus de geestelijken het als hun taak om de dode van een graf te voorzien.²⁹ Volgens Jonckheere was er echter meer sprake van een symbiose tussen de christelijke families en de kerk. Volgens de voorafgaande heidense traditie was de familie namelijk verantwoordelijk geweest voor het begraven van de doden, maar door de steeds verdere verspreiding van het christendom kon dit een verschuiving teweeg brengen. Dit werd bijvoorbeeld duidelijk wanneer er geprivilegieerde familiegraven werden aangelegd op christelijke begraafplaatsen.³⁰

Er is dus duidelijk te zien dat er een verandering plaats vond van privé-eigendom dat verschuift van eigen terrein naar een meer publieke en gemeenschappelijke plaats, in dit geval een christelijke catacombe. Door de verspreiding van het christendom en de aankoop van grote stukken grond buiten de stad door de kerk kreeg dit gebied een belangrijke publieke functie.³¹ De kerk begon dus een steeds grotere rol te spelen binnen het organiseren van begraafplaatsen, waarbij de *fossore*s ook steeds vaker in opdracht van de kerk gingen werken.³²

²⁷ Lucrezia Spera, 'The Christianization of space along the Via Appia: changing landscape in the suburbs of Rome', in *American journal of archaeology*, volume 107, No. 1 (New York 2003) 24-29.

²⁸ Éric Rebillard, *The care of the dead in late antiquity* (Ithaca 2009) 29-35.

²⁹ Rebillard, *The care of the dead in late antiquity*, 56, 93.

³⁰ Jonckheere, *Christenen en de dood*, 465.

³¹ Spera, 'The Christianization of space along the Via Appia', 37-39.

³² Jonckheere, *Christenen en de dood*, 459.

1.5 Beschrijving van de Romeinse catacomben

In het volgende stuk worden de meest belangrijke catacomben van Rome, 49 in totaal, beschreven aan de hand van de indeling van Philippe Pergola uit zijn boek *Le catacombe romane*³³. Hierbij zal voornamelijk worden gekeken naar de datering en daarnaast de omvang van de catacomben om zo een duidelijk overzicht te krijgen.

Afb. 3) Plattegrond met de voornaamste catacomben van Rome³⁴

Pianta delle principali catacombe (di P. M. Barbini)

Legenda: 1. S. Valentino; 2. Panfilo; 3. S. Ermete (o Bassilla); 4. Massimo (o Felicità); 5. Trasone (o ad S. Saturninum); 6. Giordani (o S. Alessandro); 7. Catacomba anonima di via Anapo; 8. Priscilla; 9. Nicomede; 10. Ipogeo anonimo di via dei Villini; 11. Catacombe ebraiche di Villa Torlonia; 12. S. Agnese; 13. *Coemeterium Maius*; 14. *Coemeterium Minus*; 15. S. Lorenzo (o Ciriaca); 16. Novaziano; 17. S. Ippolito; 18. Ipogeo degli Aureli; 19. S. Castulo; 20. Catacomba ebraica della via Labicana; 21. Ss. Pietro e Marcellino; 22. Ipogeo di Villa Cellere (o Del Grande); 23. Gordiano ed Epimaco; 24. Ipogeo di Trebio Giusto; 25. Aproniano; 26. Catacomba anonima di via Dino Compagni; 27. Ipogeo di Cava della Rossa; 28. Complesso detto "di Vibia"; 29. S. Sebastiano; 30. Catacomba ebraica di Vigna Randanini; 31. Pretestato; 32. S. Callisto; 33. Catacomba della ex Vigna Chiaraviglio; 34. Ss. Marco e Marcelliano; 35. "Basilica anonima" della via Ardeatina; 36. Domitilla; 37. Catacomba ebraica di Vigna Cimarra; 38. Nunziatella; 39. Commodilla; 40. S. Tecla; 41. Ipogei presso S. Tecla; 42. Basilica di S. Paolo; 43. Ponziano; 44. Catacomba ebraica di Monteverde (o della Portuense); 45. Generosa; 46. S. Pancrazio (o Ottavilla); 47. Calepodio; 48. Cimitero dei Ss. Processo e Martiniano; 49. Basilica di S. Pietro.

³³ Philippe Pergola, *Le catacombe romane: Storia e topografia* (Roma 1997).

³⁴ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 108.

Via Flaminia: 1) Catacombe van S. Valentino

De catacombe van St. Valentijn werd gegraven in de loop van de derde eeuw aan de zijkant van de heuvel van Parioli. De vlakke ingang leidde naar een reeks galerijen die in de vorm van een rooster waren gegraven. Tijdens de vierde eeuw werden er twee nieuwe lagen van galerijen toegevoegd bovenop het eerste niveau. Toen Bosio deze catacombe in het begin van de zeventiende eeuw bezocht, vond hij in de twee ‘nieuwste’ lagen verschillende symbolen die verwezen naar keizer Constantijn die waarschijnlijk diverse mausolea heeft geherstructureerd, waaronder de vereerde tombe van de heilige Valentijn.

Buiten de catacombe zijn enkele mausolea ontdekt die tegen de heuvel zijn geplaatst en uit de eerste en tweede eeuw dateren. Deze horen bij een wijds, funerair gebied dat zich uitstreckte ten zuiden van de christelijke basiliek die vanaf begin vierde eeuw werd gebouwd voor de martelaar Valentijn³⁵. Waarschijnlijk begon de bouw hiervan onder keizer Constantijn, die het vereren van christelijke martelaars deed opkomen, en werd de basiliek uitgebreid door verscheidene pausen tot aan Theodorus (642-649). In deze basiliek zijn verschillende graftombes ontdekt die gedateerd zijn tussen 318 en 523, waarvan de meeste zijn gemaakt vanaf halverwege de vierde tot halverwege de vijfde eeuw. De laatste begrafenissen vonden hier plaats in de zesde en zevende eeuw, waarvoor twee Gotische graftombes het bewijs waren. In de achtste eeuw werd nog wel een cultusomgeving gemaakt nabij de ingang van de catacombe die was versierd met kruizen, Madonna en haar kind en verschillende heiligen.³⁶

Via Salaria ‘vetus’: 2) Catacombe van Panfilo

Volgens epigrafische gegevens stammen de oudste delen van de catacombe van Panfilo, de dieper en dwars gelegen delen, uit de tweede helft van de derde eeuw. In de derde eeuw werd dit gebied echter al gebruikt voor bovengrondse begrafenissen, wat blijkt uit de vondst van vele graven *a cappuccina*³⁷ en grafinscripties. Vanaf begin vierde eeuw werd begonnen met het graven van twee niveaus bovenop het reeds bestaande deel. Op het bovenste en nieuwste niveau zijn twee inscriptie teruggevonden uit 348 en 361. Het middelste niveau bevat veruit de meeste graven, waaruit kan worden opgemaakt dat de meeste begrafenissen hier plaatsvonden vanaf het begin van de vierde eeuw. In het oudste deel van de catacombe

³⁵ Er zijn echter twee bekende martelaren in de omgeving van Rome met de naam Valentijn en er is bij deze catacombe nooit echt duidelijk geworden welke van de twee hier werd vereerd.

³⁶ Pergola, *Le catacombe romane*, 109-111.

³⁷ Graven die zijn bedekt met rijen tegels die schuin tegenover elkaar geplaatst zijn en er daarom uitzien als een soort dak.

bevond zich onder andere een dubbel cubiculum, gewijd aan twee vrijgelaten. Daarna is deze witgekalkt, waarschijnlijk tegelijkertijd met het plaatsen van de relikwieën van Panfilo in het arsosolium van de achterwand. Deze vereerde tombe werd in de zesde eeuw geplunderd, waarschijnlijk tijdens de Gotische oorlogen. Het is echter onduidelijk of hier überhaupt sprake was van een vereerde tombe aangezien pas vanaf de hoge middeleeuwen bronnen te vinden zijn van een gelijknamige catacombe aan de via Salaria *vetus*. Volgens de *Martyrologium Hieronymianum*³⁸ was Panfilo waarschijnlijk een Afrikaanse martelaar die werd overgenomen in de tijd van de Vandalen en pas een eigen cultus kreeg in de eerste eeuw van de vijfde eeuw, toen de catacombe dus al gemaakt was.³⁹

3) Catacombe van S. Ermete

De catacombe van Hermes (of Bassila) werd gegraven onder een gebied, dat volgens inscripties op grafplaten, werd gebruikt als begraafplaats vanaf midden tweede eeuw tot de eerste helft van de vierde eeuw. Deze catacombe is onderverdeeld in drie niveaus. Het oudste niveau werd in de eerste helft van de derde eeuw gemaakt en hier werden de martelaars Protus en Giacintus geplaatst in twee tombes bovenop elkaar. Volgens inscripties werden in de tijd van Paus Damasus I (366-384) werkzaamheden verricht, zoals het vergroten en verhogen van de twee vereerde tombes. Onder de oudste laag werden in de opvolgende periode nog twee niveaus gemaakt, waarbij een graf voor Hermes werd gecreëerd op het tweede, kleine niveau. Daarnaast werd er een half ondergrondse basiliek met omringende galerijen geconstrueerd op het graf van Hermes waar in verschillende periodes aan gewerkt werd, namelijk tijdens Damasus I en in de periode van paus Pelagius II (579-590). Volgens epigrafische bronnen raakte de gehele catacombe in onbruik aan het begin van de vijfde eeuw.⁴⁰

Via Salaria 'nova': 4) Catacombe van Massimo

De catacombe van Maximus bestond uit drie niveaus. Het eerste niveau werd gegraven in de vorm van een galerij met als uitgangspunt de ingangstrap en vertakkingen. Waarschijnlijk werd de martelaar Silanus vlakbij deze trap in een nisgraf begraven, wiens lichaam in de vierde eeuw werd geroofd tijdens plunderingen. Onder de eerste galerij werden nog twee andere niveaus met galerijen gemaakt. In de tweede helft van de vierde eeuw werd een ondergrondse basiliek gebouwd en daar werden de teruggehaalde relikwieën van Silanus

³⁸ Een middeleeuwse lijst van martelaren.

³⁹ Pergola, *Le catacombe romane*, 112-114.

⁴⁰ *Ibidem*, 115-119.

geplaatst in een graftombe die, naast een paar andere openingen, toegang bood tot de catacombe. Volgens verschillende bronnen lagen er naast Silanus ook resten van Felicitas die vereerd werden. Vanaf halverwege de vijfde eeuw werden enkele ingangen vanuit de basiliek naar de catacombe gesloten en toen hield het gebruik hiervan dan ook op. Het heiligdom werd echter pas verlaten in de periode van paus Leo III (795-816), toen hij de relikwieën van de martelaars verplaatste naar de kerk van de heilige Susanna binnen de Romeinse stadsmuren.⁴¹

5) Catacombe van Trasonne

Waarschijnlijk stamt de catacombe van Trasonne (of St. Saturninum) uit midden derde eeuw. Daarnaast zijn er twee fresco's gevonden uit eind derde, begin vierde eeuw. Er waren twee niveaus met galerijen en er werd een graftombe vereerd van de martelaar Saturninum. Daarnaast was er een ondergrondse basiliek die door middel van een trap verbonden was aan de ondergelegen begraafplaats.⁴²

6) Catacombe van de Giordani

De oorspronkelijke kern van de catacombe van de Giordani (of St. Alexander) bestond uit verscheidene galerijen met grafkamers en werd ongeveer halverwege de derde eeuw gegraven. Vanaf het einde van deze eeuw werden diverse muren van de originele catacombe doorbroken om het geheel uit te breiden en er werden verschillende muren met wandgraven toegevoegd om de capaciteit van de galerijen te vergroten, in het bijzonder de galerijen in de buurt van de vereerde tombe, zodat er meer doden *retro sanctos* (achter de heiligen) begraven konden worden. Aan het begin van de vierde eeuw werd begonnen met het uitgraven van een niveau onder de oorspronkelijke kern en tegen het midden van die eeuw werd de begraafplaats nog verder uitgebreid met twee kleine gebieden, een tussenlaag waarin nieuwe grafkamers werden gecreëerd en een nieuwe laag boven de eerste galerijen. Na de belegering van Rome door de Goten tussen 537 en 538 werd het heiligdom twee maal gerestaureerd, de eerste keer door paus Symmachus (498-514) en vervolgens door paus Vigilius (537-555), die waarschijnlijk ook het vereerde graf van de martelaar Alexander restaureerde.⁴³

⁴¹ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 121-123.

⁴² Ibidem, 123-124.

⁴³ Ibidem, 125-128.

7) *Anonieme catacombe aan de Via Anapo*

Het eerste deel van de anonieme catacombe aan de Via Anapo werd gegraven in de tweede helft van de derde eeuw. Een kleine galerij met rechthoekige vertakkingen bood plaats aan een paar grafkamers en nissen bestemd voor sarcofagen. In dezelfde periode werd ook al begonnen met het maken van een uitbreiding van deze ondergrondse begraafplaats, door trappen aan te leggen naar een in onbruik geraakt lager niveau en daar enkele galerijen uit te breiden. Eind derde eeuw werd een derde regio ontwikkeld door de reeds bestaande ingang te verlengen en uit te diepen. Deze regio werd in het tweede decennium van de vierde eeuw verder verdiept om extra en monumentale graven te creëren. Tussen 330 en 350 onderging deze sector een verdere uitdieping en werden drie galerijen met grafkamers aangelegd. Tenslotte werden in een latere periode nog vijf galerijen toegevoegd. De reden dat de catacombe anoniem is, is doordat er geen sporen zijn van een vereerd martelaarsgraf, wat wellicht ook de oorzaak is van de snelle verlaten van deze ondergrondse begraafplaats aan het begin van de tweede helft van de vierde eeuw.⁴⁴

8) *Catacombe van Priscilla*

De catacombe van Priscilla bestond uit vijf onafhankelijke kernen, verdeeld over drie delen, en werd vanaf het begin van de derde eeuw gegraven in een vroegere tufsteenmijn. Waarschijnlijk werd deze plek echter pas tegen het einde van de derde eeuw als eerst gebruikt voor begrafenissen door de christenen.⁴⁵ De kern van het 'centrale zandsteen' (*dell'arenario centrale*) nam een deel van de voormalige mijn in beslag, was toegankelijk via een trap en bevatte galerijen met nissen in de muur voor sarcofagen en vertakkingen voor wandgraven. In dit deel zijn muurschilderingen gevonden die stammen uit het begin van de derde eeuw, waaruit sommige geleerden opmaakten dat de graven hier langzamerhand vol raakten en de begraafplaats uitgebreid moest worden. Dit gebeurde onder andere met de kern van het familiegraf van Heliodorus (*dell'ipogeo di Eliodoro*), die de begrafenisgalerijen ontketende, en de kern van de overdekte zuilengang (*del criptoportico*). In deze laatste werd aan het begin van derde eeuw een reeds bestaand waterreservoir verbonden met een criptoporticus, met verschillende kamers voor begrafenissen en een ruimte voor begrafenispraktijken. Aan de noordkant van de zuilengang werd de 'Griekse kapel' gemaakt, bestemd voor graven en die diende dus niet als ondergronds kerk.

⁴⁴ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 128-130.

⁴⁵ Claridge, *Rome. An Oxford Archaeological Guide*, 454.

Tussen eind derde en begin vierde eeuw werd een groot achthoekig nymfaeum gebouwd die waarschijnlijk diende als verbinding tussen verschillende galerijen. Aan het begin van de derde eeuw werd ook de kern van het familiegraf van de Acili (l'ipogeo degli Acili) gemaakt. Deze besloeg een verdieping van galerijen met nissen voor sarcofagen en een ruimte met banken voor het uitvoeren van begrafenisrituelen. In de tweede helft van de derde eeuw werd nog een andere kern gecreëerd, die van het familiegraf van Eva (l'ipogeo di Eva), waar in een grote galerij graven werden gemaakt die wellicht verbonden waren aan een vereerde graftombe.

Vanaf het eind van de derde eeuw en gedurende de vierde eeuw werden veel nieuwe bouwwerkzaamheden doorgevoerd aan de catacombe, zoals het aanleggen van een verdieping onder het originele complex en het graven van de kern van het baptisterium, die tot het einde van de vierde eeuw werd gebruikt. In de kern van de Acili werden begin vierde eeuw galerijen opgewaardeerd en monumentaler gemaakt. Ook werd de bovengrondse begrafenisomheining, die dateerde uit de eerste eeuw na Chr., veranderd met een dichte bestrating waaronder graven lagen en langs de muren ontstond begin derde eeuw ook een omvangrijk aantal graven. De begraafplaatsen in de criptoporticus werden begin vierde eeuw aangepast, van in de vloer opgenomen graven naar graven in de apsis. In de loop van de vierde en gedurende de vijfde eeuw werd de achthoekige ruimte bezet met vele graven onder de vloer. Vervolgens werd bovengronds, boven de kern van de Acili, een basilica gebouwd waar verschillende belangrijke begrafenisplaatsen vonden. Al met al werd er van deze catacombe tot midden vijfde eeuw gebruik gemaakt, onder andere door het bovenop elkaar plaatsen van graven.⁴⁶

Via Nomentana: 9) Catacombe van Nicomede

De catacombe van St. Nicomedes lijkt te zijn aangelegd in een hergebruikte, onderaardse watergang en ontwikkelde zich op twee verdiepingen. Er is een sarcofaag gevonden die gedateerd is uit 388. Verder is er weinig bekend over deze catacombe.⁴⁷

10) Anonieme onderaardse grafkelder aan de via dei Villini

Hier is sprake van een privaat onderaards familiegraf met een lange trap die was verbonden aan een mausoleum met een apsis, omgeven door vele bedekte graven. Op de overloop van een midden verdieping bevonden zich onder andere drie grafkamers. Deze begraafplaats liep

⁴⁶ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 130-137.

⁴⁷ Ibidem, 138.

door verschillende lagen van tufsteen en een freatische laag (een laag met onafgesloten grondwater) en er werd een tekening gevonden uit het jaar 288.⁴⁸

11) Joodse catacomben van Villa Torlonia

Vanaf eind tweede, begin derde eeuw werden er twee onafhankelijke, onderaardse grafkelders aangelegd, die zich ontwikkelden in de loop van de derde eeuw tot één complex. De onderste catacombe bestond uit twee delen (deel D en E), waarvan het eerst aangelegde deel negen galerijen met loculi bevatte. Vervolgens werd het tweede deel gegraven, naar een van tevoren vastgesteld ontwerp, met verschillende galerijen die werden volgestopt met wandgraven en later werden uitgebreid met verschillende vertakkingen. De bovenste catacombe onderscheidde drie delen (deel A, B en C), waarbij het oudste deel wellicht verbonden was aan het bovengrondse terrein. Later werd deel C daarbij gevoegd in een reeds bestaande onderaardse gang en halverwege de derde eeuw werd deel A verder uitgediept voor diverse grafkamers met Joodse decoraties. Na het begin van de vierde eeuw werden er nog een paar galerijen toegevoegd aan deel A, waarna deel B werd gegraven. De schaarste aan graven in dit laatste deel wordt toegeschreven aan het late gebruik ervan.⁴⁹

12) Catacombe van S. Agnese

Vanaf de tweede helft van de derde eeuw ontwikkelde zich een kern, in een helling aan de via Nomentana, waar het lichaam van de heilige martelares Agnes werd geplaatst. Tegelijkertijd werden ook de galerijen in het zandsteen opnieuw gebruikt voor begrafenissen. Op deze plek was in de eerste en tweede eeuw al een begraafplaats boven de grond met graven en mausolea. Aan het begin van de vierde eeuw werden er nog twee grafregio's aan het complex toegevoegd. Tussen 337 en 350 liet de dochter van Constantijn, Constantina, een cirkelvormige basiliek aanleggen in de buurt van het graf van St. Agnes, waar ook een mausoleum voor haar werd gemaakt. Bij de bouw van deze basiliek werd de onderliggende begraafplaats verwoest, maar er werd gelijk wel een nieuwe ondergrondse regio gegraven. Eind vijfde eeuw werden verscheidene galerijen van de eerste regio verwoest door werkzaamheden onder leiding van paus Symmachus (498-514), die een klein, ondergronds gebouw liet maken voor de vereerde tombe van St. Agnes. In de zevende eeuw liet paus Honorius I, ter vervanging van het gebouw van Symmachus, een deels ondergrondse basiliek

⁴⁸ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 139.

⁴⁹ *Ibidem*, 139-141.

aanleggen, inclusief een matroneum (een balkon binnenin de kerk), onder het altaar van de tombe van de heilige Agnes.⁵⁰

13) Coemeterium Maius

Coemeterium Maius, dat ook wel de ‘Grotere Catacombe’ wordt genoemd, ontstond ongeveer halverwege de derde eeuw in twee aparte kernen. Kern A was toegankelijk via een trap die uitkwam in een kleine onderaardse grafkelder, samengesteld uit een lange galerij met vier vertakkingen. Kort daarna werden de belangrijkste galerij en drie andere galerijen uitgediept en werden twee grafkamers geopend, waarvan één schilderijen bevatte uit midden derde eeuw. In de vierde eeuw werd begonnen met het verlengen van de originele gang en het graven van twee verdiepingen. Door deze aanpassingen werd de vereerde tombe in dit deel alleen nog toegankelijk via een trap verderop. Waarschijnlijk werd deze trap eind vierde, begin vijfde eeuw aangepast, waardoor sommige gangen en verscheidene nisgraven niet meer toegankelijk waren. Onder de vereerde tombe werden de graven in de traptreden intensief gebruikt voor begravenissen.

Kern B was een stuk groter en bestond uit een galerij met orthogonale vertakkingen. In de tweede helft van de derde eeuw werden de twee kernen samengevoegd, waarna diverse nieuwe galerijen werden verdiept, een nieuwe cubiculum werd gegraven en een groot arcosolium. Kern B zelf werd in de eerste decennia van de vierde eeuw ook uitgediept en in één van de grafkamers werd een tombe het object voor vereringen, waardoor er verschillende aanpassingen plaats vonden in de omliggende gangen.

Afb. 4) Plattegrond van Coemeterium Maius (door V. Flocchi Nicolai)⁵¹

⁵⁰ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 141-143.

Vanaf het begin van de vierde eeuw ontwikkelden de catacomben zich, gedurende ongeveer een eeuw, doordat op een lager niveau aan de noordwestelijke kant galerijen en een paar kleine groepen grafkamers ontstonden. Dit leek een armer geheel dan de rest van de begraafplaats waar veel monumentale grafkamers waren met meer architectonische elementen. Ten zuidwesten van de originele kern ontstond in de eerste helft van de vierde eeuw een gang van ongeveer 180 meter lang met vertakkingen, die zich in dezelfde periode ontwikkelde tot een kleine, onafhankelijke kern ten zuiden, aangeduid met *Coemeterium Minus* (nummer 14 op de plattegrond met catacomben door P.M. Barbini)⁵². Twee trappen verbonden de galerij met een zandstenen, hoger gelegen niveau, die verenigde met de begraafplaats van St. Agnes. Deze regio kreeg de naam ‘regio van de katheders’ naar de vele aanwezige zetels.⁵³

Via Tiburtina: 15) Catacombe van S. Lorenzo

De oorspronkelijke kern van de catacombe van St. Laurentius ontstond wellicht in de derde eeuw, op een plek waar vervolgens, in de zesde eeuw onder paus Pelagius II, de *basilica pelagiana* werd gebouwd, nu een onderdeel van het priesterkoor van de Basiliek van Sint-Laurentius buiten de Muren. Achter de apsis hiervan werd een klein gebied met zes galerijen en zes grafkamers ontdekt die sporen dragen van geleidelijke transformaties en verering. Eén van deze grafkamer werd verbouwd in een kamer met nissen en een galerij met achttien kamers. Aan het begin of halverwege de vierde eeuw werd een schacht gegraven waardoor gelovigen een vereerd graf konden zien. Na een verdere ophoging van dit niveau werd een grotere kamer gemaakt voor de begrafenissen, waar zeer dichtbij het graf werd gevonden van de heilige Laurentius wat Constantijn vereeuwigde. De ondergrondse begraafplaats van St. Laurentius werd tot ongeveer begin vijfde eeuw gebruikt.⁵⁴

16) Catacombe van Novaziano

De oorspronkelijke kern van deze catacombe kwam voort uit een galerij, die volgens epigrafische bronnen en topografische gegevens ongeveer stamt uit midden derde eeuw. Op dit niveau werden iets na 258, in een kleine graftombe, de resten van een overledene begraven die daarna werd vereerd. De begraafplaats werd vervolgens door de hele vierde eeuw heen

⁵¹ Adriano La Regina (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae: Suburbium*, deel IV (Roma 2004), 312.

⁵² Pergola, *Le Catacombe Romane*, 108, 147.

⁵³ Ibidem, 144-147.

⁵⁴ Ibidem, 148-151.

uitgebreid, met onder andere een bovenliggende laag. In de vijfde eeuw kwam er echter een abrupt einde aan het gebruik van de catacombe en de vereerde graftombe.⁵⁵

17) Catacombe van S. Ippolito

Door de slechte staat van de catacombe van St. Hippolytus is helaas weinig te zeggen over de precieze data waarop deze ontstaan is en voor het eerst in gebruik werd genomen. Wat wel duidelijk lijkt is dat de begraafplaats zich ontwikkelde over vijf niveaus van galerijen, die voor een deel werden gevormd door het hergebruik van reeds bestaande onderaardse gangen. Hierbij lijkt het centrale niveau als eerste ontwikkeld, waarna een heiligdom en andere ruimten ontstonden. Ook werd de heilige Hippolytus (ca. 170-235) hier begraven en daaromheen wilden weer mensen begraven worden, waarvoor uitbreidingen werden gemaakt. Dit heiligdom werd waarschijnlijk afgerond onder paus Damasus I (366-384). Vermoedelijk werd het nog eens vergroot naar aanleiding van de Gotische oorlog (537-538) door een ondergrondse basiliek te creëren, verdeeld in drie gedeelten. De begraafplaats strekte zich ten noorden en oosten van deze basiliek uit. Het heiligdom bestond tenminste tot het einde van de achtste eeuw, toen het voor een deel werd gerestaureerd door Hadrianus I (772-795).⁵⁶

Via Prenestina:

Langs de via Prenestina zijn in het verleden een paar ondergrondse grafkelders gevonden die vandaag de dag onbegaanbaar zijn. De meest uitgebreide hiervan was de begraafplaats dichtbij *Villa dei Giordani*, die zich ontwikkelde over twee verdiepingen. Deze ondergrondse begraafplaats werd echter al in de antieke tijd volledig geplunderd en er zijn hierin dan ook geen sporen terug gevonden die een teken geven van eigendom, noch van christendom.⁵⁷

Via Labicana: 18) Ipogeo van de Aurelii

Deze ondergrondse grafkelder werd gebouwd binnen de Aureliaanse muur, waarschijnlijk voor de aanleg hiervan tussen 270 en 275. Aan de hand van de techniek van gebouwen in de omgeving en door de analyse van decoraties neemt men aan dat de catacombe tussen 230 en 250 werd aangelegd, maar wellicht door het privégebruik van de begraafplaats wordt deze in geen enkele bron genoemd. Aan de oppervlakte zag het eruit als een kamer binnen een afrastering met twee monumentale ingangen. In de grafkamer zijn in de vloer opgenomen

⁵⁵ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 151-153.

⁵⁶ Ibidem, 153-157.

⁵⁷ Ibidem, 158.

graven en gedecoreerde wanden. Daarnaast waren er nog twee ondergrondse kamers, ‘de kamer van de Aurelii’ en ‘de kamer van de ingewijden’. De twee ruimtes toonden tekenen van de ontwikkeling van twee kleine catacomben, maar de ontginning hiervan werd brutaal verstoord, misschien door de aanleg van de Aureliaanse muur waardoor de graven binnen de stadsmuur kwamen te liggen en de graven dus onbruikbaar werden.⁵⁸

19) Catacombe van S. Castulo

Dit was een kleine *retro sanctos* catacombe waar de martelaar Castulo werd geplaatst in een galerij van een puzzolaangroeve, vlakbij het aquaduct van Claudius. De ondergrondse begraafplaats ontwikkelde zich over twee verdiepingen, maar door de slecht staat ervan is er verder weinig bekend.⁵⁹

20) Joodse hypogeum

Het Joodse hypogeum, dichtbij de catacombe van St. Pieter en St. Marcellinus, werd gesticht als een galerij met verschillende zijpaden, soms overdekt en bezet door wandgraven en drie grafkamers. De aanleg hiervan gebeurde niet eerder dan de derde eeuw.⁶⁰

21) Catacombe van Ss. Pietro e Marcellino

Tussen 260 en 270 begonnen de Romeinen met het graven van een catacombe bestaande uit vier delen. *Deel X, Y en Z* werden alle drie gevormd door het hergebruik van reeds bestaande onderaardse gangen. In dit eerste deel werden, tijdens de vervolgingen van Diocletianus in 304, de twee christelijke martelaars Pieter en Marcellinus begraven in twee wandgraven in grafkamer G5. *Deel B* was de enige regio met een regelmatige opzet en werd ook gebruikt als heiligdom.

Aan het begin van de vierde eeuw werden de originele delen uitgebreid en in 320 werd een cirkelvormige basiliek afgemaakt die werd bedacht door Constantijn. Daarnaast liet hij op dezelfde plaats een mausoleum voor zichzelf maken, die vervolgens bestemd werd voor zijn moeder Helena. Ten noorden en zuiden van de basiliek werden twee begrafenisomheiningen aangelegd en in het tweede kwart van de vierde eeuw kwamen hier verschillende mausolea bij. Na 320 werden verdere aanpassingen doorgevoerd binnen de galerijen van de begraafplaats, namelijk een uitbreiding van deel B en een toevoeging van twee *retro sanctos*

⁵⁸ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 159-160.

⁵⁹ Ibidem, 160-161.

⁶⁰ Ibidem, 161-162.

ruimtes in de vereerde grafkamer van St. Pieter en St. Marcellinus. Daarnaast werden op een onderliggend niveau nog drie nieuwe regio's gecreëerd en in 360 verenigde het heiligdom van de twee martelaars zich met de rest van de catacombe. Het graven van galerijen leek echter in 380 onderbroken en na ongeveer 400 concentreerden de graven zich op diverse niveaus in de buurt van de vereerde graftombes. In de zesde eeuw werd het heiligdom in de buurt van deel Y bekleed met metselwerk, waardoor de secundaire gangen werden afgesloten en een vereringsgang werd gecreëerd. Iets soortgelijks gebeurde ook in een ander deel.⁶¹ Reeds in de vijfde eeuw was men echter al gestopt met het uitvoeren van begrafenissen hier.⁶²

22) Onderaardse grafkelder van Villa Cellere

Dit hypogeum was privé en wellicht verbonden aan een grootgrondbezitter. Het bestond uit een lange galerij die zes grafkamers en vier begrafenisingangen bevatte en die eindigde in twee hellende verdiepingen. De toegangsruimte van deze onderaardse grafkelder dateert uit de eerste helft van de vierde eeuw, maar verder zijn er geen elementen gevonden die kunnen helpen met de chronologie van dit complex.⁶³

Via Latina: 23) Catacombe van Gordiano en Epimaco

De ondergrondse begraafplaats van Gordianus en Epimachus lijkt een product van de twee kernen die in eerste instantie onafhankelijk van elkaar bestonden. Twee inscripties die hier zijn gevonden dateren uit 361 en 362. Vele galerijen van de begraafplaats werden in de oudheid al afgesloten, wellicht omdat deze vol waren, terwijl anderen meer ondergronds gingen en als grafmonument dienst deden. Daarnaast werden er later nog meer galerijen ontdekt waarvan er in één een grafkamer was met decoraties uit de tweede helft van de vierde eeuw, maar er lijkt geen antieke verbinding te bestaan met de kern die eerder werd ontdekt.⁶⁴

24) Onderaardse grafkelder van Trebio Giusto

Dit was een kleine, private, onderaardse grafkelder die in eerste instantie op zichzelf stond, maar daarna bleek samengevoegd met een begraafplaats die bestond uit twee verdiepingen. De grafkelder werd gevormd door een galerij met een paar graven en een vierkant cubiculum met wandgraven in de muren. De veronderstelde datering hiervan is tussen 320 en 350.⁶⁵

⁶¹ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 162-166.

⁶² Claridge, *Rome. An Oxford Archaeological Guide*, 458.

⁶³ Pergola, *Le catacombe romane*, 166-167.

⁶⁴ Ibidem, 168-169.

⁶⁵ Ibidem, 169.

Alhoewel het niet bekend is hoeveel graven hier precies waren, is wel bekend dat de grafkelder vaak werd bezocht en dat de graven werden hergebruikt. Het was dus een collectieve privé-begraafplaats.⁶⁶

25) *Catacombe van Aproniano*

Deze omvangrijke begraafplaats stamt uit de tweede helft van de vierde eeuw en ontwikkelde zich over vier niveaus, waarvan de tweede de oudste lijkt te zijn. Hier vindt men versierde, geboogde nisgraven en verfraaide grafkamers. De ontwikkeling van de catacombe had wellicht als gevolg dat deze samenging met de onderaardse grafkamer van Trebius Giustus. De uiteinden van verschillende galerijen zijn echter nooit in gebruik geweest, wat lijkt aan te geven dat het gebruik van de begraafplaats werd gestopt voordat alle plaatsen werden ingenomen.⁶⁷

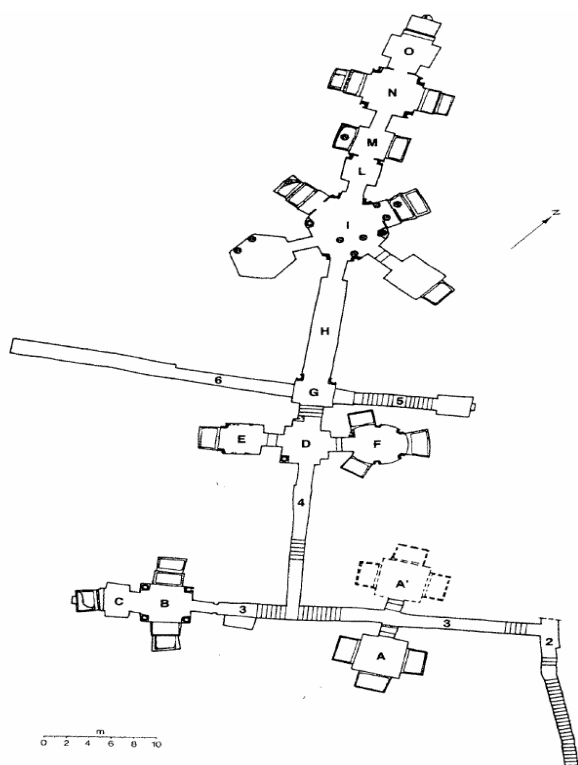
26) *Anonieme catacombe aan de via Dino Compagni*

Deze anonieme catacombe lijkt bestemd te zijn geweest voor slechts een paar families en dus privé. Door de verschillende architectonische en decoratieve elementen, samen met de

diversiteit aan begraven personen, geeft deze ondergrondse begraafplaats een uitzonderlijk beeld van graven in de late oudheid.

De catacombe bestaat uit een aantal met elkaar verbonden hypogea. Hij werd aangelegd in vier verschillende periodes, gedurende een periode van ongeveer veertig jaar tussen 320 en 360, die overeen lijken te komen met evenzoveel families. Het eerste deel bevatte een stuk van een galerij (3) en twee grafkamers (A en A'). Tijdens de aanleg van het tweede deel werd de reeds

bestaande galerij uitgediept en werden twee nieuwe grafkamers gecreëerd (B en C). Het derde

⁶⁶ Een filmpje met uitleg over de Grafkelder van Trebius Giustus: <http://www.youtube.com/watch?v=C2tLvFPer-s> – Bekeken op 21-06-2011.

⁶⁷ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 170.

deel laat een uitbreiding van een galerij (4) zien die eindigde in vestibule (D), die twee grafkamers (E en F) bevatte. De ene grafkamer was versierd met heidense decoraties en de andere met christelijke schilderijen maar ze stamden wel uit dezelfde periode. Daarnaast werd een andere vestibule verbonden aan twee galerijen, waarvan de één bezet was met langwerpige wandgraven. Tijdens de bouw van het vierde deel werd nog een vestibule (I) aangelegd, die toegang bood tot zes nisgraven, twee zalen, één met wandgraven en één zonder, en drie grafkamers. De volledige catacombe is te zien op bovenstaande afbeelding.⁶⁸ De afwezigheid van zowel literaire als epigrafische bronnen verhindert enige kennis over welke families hier begraven lagen. Wel blijkt uit de decoratie van deze onderaardse begraafplaats dat het hier ging om heidense en christelijke intellectuelen uit de late oudheid.⁶⁹

27) Onderaardse familiegraf van Cava della Rossa

Over deze ondergrondse begraafplaats kan met zekerheid gezegd worden dat het om een privégraf gaat en dat de christelijke overledenen hier in de vierde eeuw werden begraven. Het graf bestaat uit een lange galerij met verschillende vertakkingen. Er zijn twee langwerpige wandgraven gevonden (a, b), twee geboogde nisgraven (d, e) en twee grafkamers (F, G), waar tegelijkertijd in totaal tussen de vijftien en twintig lichamen begraven konden worden.⁷⁰

Via Appia: 28) Complex genaamd "di Vibia"

De naam van deze begraafplaats is afgeleid van de bekendste tombe in het complex waar de overledene Vibia, de vrouw van de priester van Sabazio, werd begraven. Maar het complex was in de oudheid geen eenheid zoals het nu is, want het bestond toen uit diverse losse en contemporaine ondergrondse grafkelders. Daarnaast lijken resten van mozaïeken aan te duiden dat er ook mausolea aan de oppervlakte waren. De begraafplaats was opgebouwd uit een trap, met graven in de wanden, die leidde naar een galerij met drie zijgangen. De trap werd later uitgediept en nieuwe wandgraven werden gecreëerd. Daarna volgden er nog twee uitdiepingen, waarvan de laatste stamt uit de tweede helft van de vierde eeuw. Deze bevatte geboogde nisgraven en een grafkamer. Rond het eind van de vierde eeuw werd een laatste galerij aangelegd, met een arcosolium, die leidde naar een ander deel, kern A. Naast dit onderaardse familiegraf zijn er nog zes andere grafkelders verbonden aan het complex, die zich verspreidden over verschillende niveaus en die allen bestonden uit een galerij met

⁶⁸ Afb. 5) La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel III, 324.

⁶⁹ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 171-174.

⁷⁰ *Ibidem*, 174-175.

wandgraven. Daarnaast bevatte *grafkelder C* ook een columbarium, oftewel een urnenmuur. Het enige deel dat een datering heeft is *grafkelder Z*, die een schildering heeft uit ongeveer 340-350.⁷¹

29) *Catacombe van S. Sebastiano*

Het terrein waarin de catacombe van St. Sebastiaan werd gecreëerd kende al een lange begrafenisgeschiedenis ongeveer vanaf het begin van de Romeinse keizertijd, maar rond halverwege de derde eeuw werden de mausolea op deze plek, die tot die tijd nog steeds in gebruik waren, onbruikbaar gemaakt. De plaats werd zes meter in de diepte uitgegraven en daarop werd een overdekte binnenplaats aangelegd waarin een grafkapel werd gemaakt bovenop een ruimte zonder graven, die op zijn beurt weer was gebouwd op een mausoleum. Langs de zuidkant hiervan werd nog een mausoleum aangelegd en langs de oostkant een ruimte, genaamd *Triclia*, waarin Griekse en Latijnse inscripties werden gevonden die stammen uit de tweede helft van de derde tot het begin van de vierde eeuw en die iets zeggen over de verering van Paulus en Petrus op deze plek. Eind derde eeuw lijkt het gebruik van heidense begraafplaatsen op deze plek echter op te houden.

Aan het begin van de vierde eeuw werd het complex bedekt door een cirkelvormige basiliek die Constantijn liet bouwen. In deze periode vond er een grote verandering plaats in het ondergrondse catacombestelsel. Er kwam een uitbreiding van het begrafenisnetwerk, waarin op verschillende plaatsen het reeds bestaande graven werden opgenomen.⁷² In de vierde eeuw maakte de catacombe dus een flinke ontwikkeling door, waarna de galerijen zich uitstrekten over drie niveaus. Waarschijnlijk werden in diezelfde eeuw, onder paus Damasus I (366-384), enkele galerijen vernietigd om plaats te maken voor een grafkelder. In het midden van deze graftombe was een altaar geplaatst bovenop een graf, vermoedelijk dat van de heilige Sebastiaan.⁷³

30) *Joodse catacombe van Vigna Randanini*

Deze catacombe werd aangelegd in een reeds bestaand heidens gebouw, waar een bedekking overheen werd gemaakt. De begraafplaats bestond uit twee originele galerijen waaraan verschillende vertakkingen werden aangelegd. Door het hele complex heen werden

⁷¹ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 177-180.

⁷² Anna Maria Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum' sulla via Appia e l'area cimiteriale circostante* (Città del Vaticano 2009) 14.

⁷³ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 181-185.

(geboogde) wandgraven, smalle, langwerpige nisgraven en grafkamers gecreëerd.⁷⁴ De graven dateren uit de derde tot de zesde eeuw.⁷⁵

31) *Catacombe van Pretestato*

De catacombe van Pretestato kende een ontwikkeling over ongeveer drie niveaus, waarvan zeker drie kernen werden gemaakt voor de periode van Constantijn (306-337). De eerste kern, *Spelunca Magna* (grote grot), werd in de eerste jaren van de derde eeuw aangelegd op het eerste niveau. Deze bestond uit een grote galerij die bedoeld was voor graven. Eind derde eeuw werd er een deel aan toegevoegd voor graven, onder andere door de aanleg van een paar wandgraven. De tweede kern, *scala maggiore* (grote trap), ontwikkelde zich op het tweede niveau. Deze bestond uit een galerij met diagonale vertakkingen en een grafkamer en aan de hand van schilderijen wordt dit deel gedateerd uit de eerste decennia van de derde eeuw. Samen met de galerijen was de grafkamer wellicht bestemd voor een familie. Het derde deel, *scala minore* (kleine trap), werd tegelijkertijd of iets later aangelegd dan de eerste twee op het tweede niveau. Gedurende de hele derde en vierde eeuw werden de drie originele kernen steeds verder verdiept en uitgebreid met galerijen voor graven in verschillende richtingen. Daarnaast lijken er overblijfselen te zijn gevonden van twee basilieken, waarvan er één onder het terrein van de begraafplaats werd aangelegd halverwege de vierde eeuw.⁷⁶

Catacombe van S. Croce

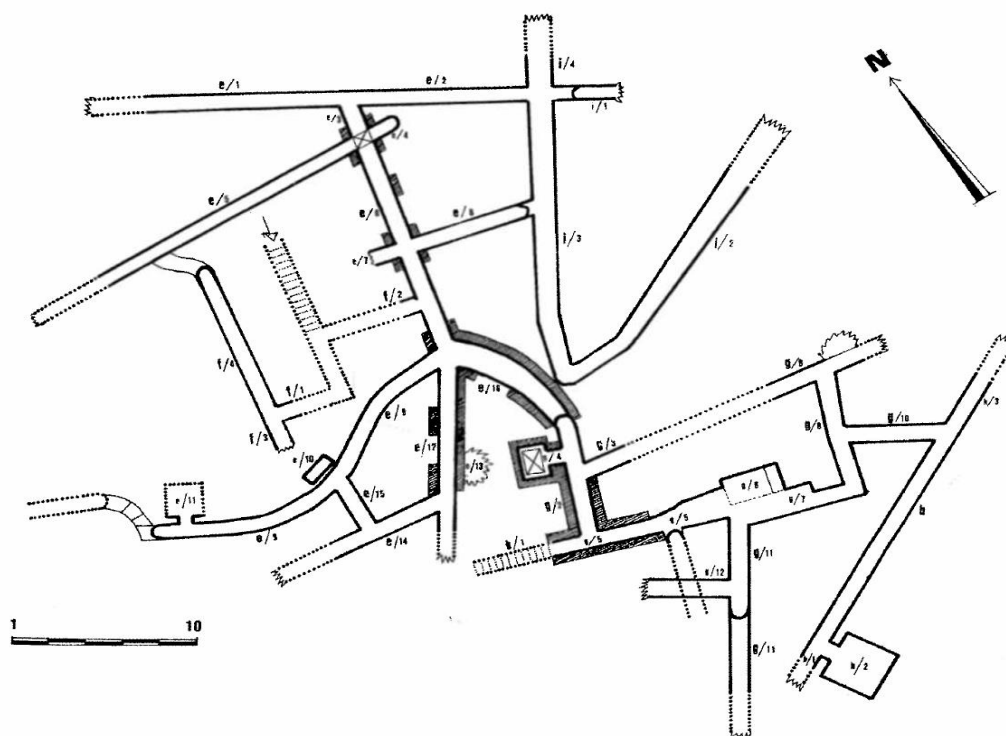
Een trap met een tongewelf en wandgraven bood toegang tot deze catacombe waarin de oudste epigrafische bron dateert uit 373. De trap leidde naar een galerij en een grafkamer met een grafschrift uit 404 of 415. Andere inscripties toonden aan dat de ondergrondse begraafplaats zich verder uitbreidde vanaf de tweede helft van de vierde tot en met het begin van de vijfde eeuw, met een paar kleine grafkelders, galerijen en grafkamers.⁷⁷

⁷⁴ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 185-187.

⁷⁵ Claridge, *Rome. An Oxford Archaeological Guide*, 456.

⁷⁶ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 187-192.

⁷⁷ *Ibidem*, 193-194.

Afb. 6) Plattegrond van de catacombe van Santa Croce (door Ferrua)⁷⁸

32) Catacomben van S. Callisto

Deze catacomben werden genoemd naar de diaken Callixtus die in het begin van de derde eeuw door paus Zephyrinus aangesteld werd als beheerder van dit ondergronds kerkhof. Ten tijde van de grote uitbreidingen hadden deze catacomben waarschijnlijk het grootste oppervlak van het hele vroegchristelijke Rome. Het was ontstaan doordat een talrijk aantal onafhankelijke kernen aan het einde van de vierde eeuw met elkaar werden verbonden.⁷⁹

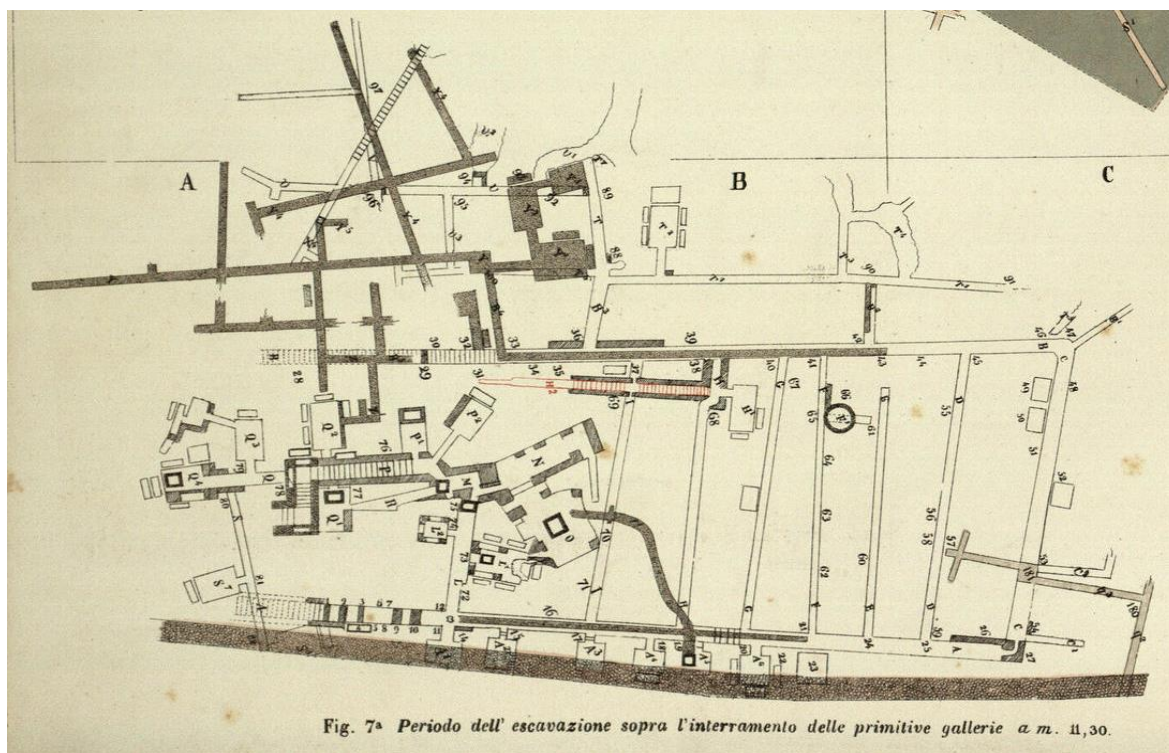
Het complex is te verdelen in circa acht kernen die zich allen sterk ontwikkelden in de derde en vierde eeuw. Hier bevindt zich onder andere de zogenaamde ‘Crypte der pausen’, waaromheen veel *retro sanctos* graven werden aangelegd. Er wordt verondersteld dat vooral de geprivilegieerde plaatsen een voortdurende grafbezetting hadden, zelfs na de vermindering van begrafenisactiviteiten in het hele ondergrondse netwerk en het stoppen van het uitbreiden van de catacomben⁸⁰ in de vijfde eeuw. De ondergrondse heiligdommen werden ook nog regelmatig bezocht tot de middeleeuwen en in de “Crypte van St. Cecilia” zijn zelfs nog decoraties gevonden uit de hoge middeleeuwen.⁸¹

⁷⁸ La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel IV, 317.

⁷⁹ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 196-197.

⁸⁰ La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel II, 43.

⁸¹ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 196-203.

Afb. 7) Plattegrond van de eerste galerijen van de catacomben van St. Callixtus⁸²

33) Catacombe van de 'ex Vigna Chiaraviglio'

Tussen de catacomben van de heilige Sebastiaan en Callisto bevond zich een netwerk van galerijen dat op zichzelf lijkt te hebben bestaan. Deze catacombe 'van de voormalige Chiaraviglio wijngaard' bestond uit vier individuele delen, waarvan de eerste een trap, een galerij en een cubiculum had. De tweede kern bestond uit drie galerijen bestemd voor graven. Het derde deel had twee parallelle galerijen met arcosolia en vier grafkamers. Twee inscripties in dit deel dateren uit 369 en 375, wat overeenkomt met de gedachte dat deze regio pas na Constantijn is bewerkt. De vierde kern kende een ruime bocht met vertakkingen die in twee richtingen uitliepen. Dit deel werd gekenmerkt door het hoge aantal graven en is volgens inscripties te dateren tussen halverwege vierde en begin vijfde eeuw.⁸³

⁸² Website met afbeeldingen van de Catacombe van St. Callixtus aan de Via Appia Antica in Rome: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/derossi1867/0044> - bekeken op 11-07-2011.

⁸³ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 203-204.

34) *Catacombe van SS. Marco en Marcelliano*

De topografie van de catacombe van de heilige Marcus en de heilige Marcellianus kan worden verdeeld in zeven regio's, waarvan 'regio A' of 'de centrale regio' de grootste is. Deze ontwikkelde zich langs een trap, met een inscriptie uit 331, die leidde naar twee cubicula, een kleine gang en een galerij met kleine gangen die toegang boden tot grafkamers. Die galerij liep weer naar vier andere galerijen welke alleen maar loculi bevatten. Epigrafisch bronnen en decoraties dateren het eerste deel van deze regio tussen 320-350 en eind vierde eeuw. Twee nissen van regio A zijn zo druk bezet met graven dat het aannemelijk lijkt dat hier een vereerde tombe aanwezig was waarbij men begraven wilde worden. Concrete gegevens hiervoor zijn echter niet gevonden. In dit centrale deel van de catacombe bevond zich ook nog een grafkamer uit 360-370, genaamd "de twaalf apostelen", waarvan gedacht werd dat hier paus Damasus I begraven lag met zijn moeder en zus.

Naast regio A waren er nog zes delen binnen het complex, die zich allemaal ontwikkelden tussen het midden en einde van de vierde eeuw. Eind vierde eeuw werden nog een paar kleine, soortgelijke, onafhankelijke kernen gegraven onder regio A. In diezelfde periode werden in de centrale regio ook op grote schaal graven in metselwerk gemaakt die duiden op een regelmatig gebruikt van de catacombe. De laatste inscripties stammen echter al uit het begin van de vijfde eeuw.⁸⁴

35) *Anonieme basiliek aan de via Ardeatina*

Deze catacombe stond in contact met een half ondergrondse basiliek waar een vereerde tombe stond. Het is alleen niet duidelijk wie hier vereerd werd. Wel is duidelijk dat de catacombe zich begon te ontwikkelen halverwege de vierde eeuw uit verschillende, onafhankelijke kernen, die wellicht werden verbonden door de bouw van de basiliek. De vloer van de basiliek was voor twee derde deel gevuld met graven en een opening leidde naar een deel van de catacombe. Een galerij aan de zuidwestelijke kant bevatte een paar graven en twee grafkamers.

Misschien werd de basiliek in 557 vergroot en aangepast, waarbij een grafkamer en mausoleum werden aangelegd, maar ook een deel zonder graven. De originele afsluiting van de eerste graftombe werd vervangen door een marmeren plaat die misschien diende als altaar

⁸⁴ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 204-206.

en daarin zijn vele inscripties gevonden van presbyters uit de zesde en zevende eeuw. Helaas gaf ook niemand van hen aan wie er vereerd werd(en) op deze plaats.⁸⁵

Via Ardeatina: 36) Catacombe van Domitilla

De catacombe was oorspronkelijk opgebouwd uit zes kernen die allen stamden uit de periode voor Constantijn de Grote (306-337) en twee daarvan werden met zekerheid gebruikt voor het begraven van christenen.⁸⁶

Het hypogeum “dei Flavi” was in eerste instantie een heidens, ondergrondse grafruimte uit eind tweede, begin derde eeuw. Het werd daarna bedoeld voor de christelijke familieleden van Flavia Domitilla en bevatte vier sarcofagen en vier nissen voor een eventuele toevoeging van galerijen. In de tweede helft van de derde eeuw werd deze kern christelijk na het uitbreiden ervan, maar voor de toevoeging ervan aan het grote christelijke netwerk. In de vierde eeuw werd er nog een gedecoreerde ruimte toegevoegd, wellicht bedoeld voor het begraven van kinderen.

Het hypogeum “di Ampliato” werd in de eerste helft van de derde eeuw gemaakt en had een heidens en privaat karakter. Deze kern bestond uit een trap en twee grafkamers. De twee hypogeums genaamd “dei Flavi Aureli” werden rond het midden van de derde eeuw gemaakt, met elk hun eigen ingang. Eind derde eeuw werden deze waarschijnlijk samengevoegd. Het hypogeum “del Buon Pastore” was samengesteld uit een lange galerij met vertakkingen. Er was hier in een grafkamer met een fresco uit de jaren 220-230 en in de uitbouw van deze kamer was een fresco uit ongeveer 270. De regio “dello Scalone del 1897” en het hypogeum “dei martiri” zijn de twee kernen uit de periode voor Constantijn die met zekerheid christelijk waren. De eerste dateert uit de tweede helft van de derde eeuw en verspreidde zich over twee verdiepingen. De tweede was maar een kleine ondergrondse grafkelder en werd waarschijnlijk in de tweede helft van de derde eeuw gemaakt.

Vanaf de vierde eeuw kende de hele catacombe een aanzienlijke ontwikkeling over twee verdiepingen bovenop de galerijen van de originele kernen. In de eerste helft van de vierde eeuw, tegelijk met de ontwikkeling van de graf galerijen en de bouw van een bovengronds mausoleum, werd een klein heiligdom aangelegd rondom de oorspronkelijke kern. Helaas werd er later een basiliek gebouwd, die wordt toegekend aan paus Damasus I (366-384), waardoor alle galerijen rond het heiligdom werden verwoest. Tegelijkertijd ontwikkelde men een kern van drie verdiepingen voor het vereren van martelaren.

⁸⁵ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 207-209.

⁸⁶ Claridge, *Rome. An Oxford Archaeological Guide*, 453.

De latere grafinscripties die werden gevonden komen uit de periode tussen 414 en 457, waarna in de tweede helft van de vijfde eeuw de begraafplaats veelal werd verlaten. De kerk werd echter waarschijnlijk pas halverwege de negende eeuw verlaten.⁸⁷

37) Joodse hypogeum van Vigna Cimarra

Het gaat hier om een klein hypogeum in de buurt van de begraafplaats van St. Sebastiaan, waarvan verder geen specifieke beschrijving of plattegrond bekend is. De datering van de catacombe is bepaald niet precies en toont alleen aan dat deze uit een periode vanaf de derde eeuw stamt.⁸⁸

38) Catacombe van de Nunziatella

De oorspronkelijke kern van deze ondergrondse begraafplaats had een galerij met een paar geboogde wandgraven en een grafkamer. De decoraties in deze kamer werden begin vierde eeuw gemaakt. In de vierde eeuw werd de originele kern verbonden aan een kleine kern ten noorden, die misschien weer was verbonden aan een andere, reeds bestaande, kern.⁸⁹

Via Ostiense: 39) Catacombe van Commodilla

Voordat de catacombe van Commodilla hier ontstond was op deze plaats een puzzolaangroeve. Het begin van het gebruik van deze plek voor graven viel waarschijnlijk samen met de exploitatie van deze groeve. De verdieping van de groeve voor graven kan in verband worden gebracht met de getuigenis over twee martelaren, Felix en Adauto, die hier allebei begraven zouden zijn.

De oudste graven van het complex stammen uit midden vierde eeuw en waren uitgegraven in de vloer van galerij B, vlakbij de vereerde tombes die zich in deze galerij bevonden. In deze tijd was de catacombe druk bezet en de begraafplaatsen strekten zich zelf bovengronds uit, waarvan één graf kwam uit 367. Vanaf de laatste dertig jaar van de vierde eeuw werd galerij B uitgebreid en werd een soort *retro sanctos* gecreëerd bij de vereerde tombes. Tussen de tweede helft van de vierde eeuw en het begin van de vijfde eeuw werden nieuwe kernen met galerijen aangelegd en in gebruik genomen. Op een niveau onder de oorspronkelijke kern werd ook gegraven en op een niveau boven de originele kern werden zeven nieuwe galerijen gemaakt. Onder paus Johannes I (523-526) werd galerij B nogmaals

⁸⁷ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 211-216.

⁸⁸ Ibidem, 216.

⁸⁹ Ibidem, 216-217.

uitgebreid waardoor er een half ondergrondse basiliek gemaakt kon worden. Vanaf het begin van de zesde eeuw werd er gestopt met het aanleggen van nisgraven. Vanaf begin achtste eeuw werden de muren van de basiliek bedekt met inscripties van pelgrims, waarvan vele in het Angelsaksisch waren en zelfs één met runen.⁹⁰

40) Catacombe van S. Tecla

Eind derde eeuw werd een kleine ondergrondse grafkamer gegraven met een lange trap, een galerij met vertakking en drie grafkamers. Verder werd een graf gecreëerd voor een vereerde dode of vereerde relikwieën. Halverwege de vierde eeuw werd de lange trap uitgebreid, waardoor de oorspronkelijke grafkelder werd verwoest en tegelijkertijd werd een basiliek gebouwd die ook het vereerde graf bevatte. De vloer van deze basiliek werd bezet met graven en de muren werden beschilderd. Vanaf de basiliek werden drie zeer lange galerijen gegraven die weinig tombes bevatten, maar de ruimte waar de galerijen op uitkwamen werd zeer intensief gebruikt voor begrafenissen. In de tweede helft van de vierde eeuw werden twee galerijen nog eens verlengd met een nieuwe ruimte en een dubbele grafkamer. De laatste begrafenissen die plaatsvonden in deze catacomben waren aan het eind van de vierde eeuw.⁹¹

41) Ondergrondse grafruimte vlakbij S. Tecla

Vlakbij de half ondergrondse basiliek van St. Thekla werden drie ondergrondse kernen gevonden die bestemd waren voor begrafenissen. Twee daarvan, eerst onafhankelijk en later samengevoegd, hadden een aanzienlijke omvang. De derde kern ontwikkelde zich in drie fases. Begin vierde eeuw werd een galerij met diverse vertakkingen en een grafkamer gecreëerd. Vervolgens, wellicht in de periode van Damasus I (366-384), werd een vestibule gemaakt die ruimte bood aan een groot aantal graven. Daarna werd het graven van de oorspronkelijke galerij voortgezet met diverse gangen. Uit deze periode is een gedeeltelijke inscriptie gevonden die stamt uit 393.⁹²

Via Portuense: 43) Catacombe van Ponziano

Volgens verschillende aanwijzingen stamt deze catacombe uit de tweede helft van de derde eeuw. Gezien het aantal martelaren dat hier vereerd werd en de vele getuigenissen is het aannemelijk dat deze begraafplaats van groot belang was en zeer uitgebreid. Op de bovenste

⁹⁰ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 218-221.

⁹¹ Ibidem, 222-225.

⁹² Ibidem, 225-226.

verdieping was in ieder geval een heiligdom voor martelaren aanwezig in galerij A. In diezelfde galerij werden in de vierde eeuw schilderijen aangebracht. Hiernaast was een kleine ruimte die stamde uit eind derde, begin vierde eeuw. Verder was er een grafkamer die gedateerd kan worden uit halverwege de vierde eeuw.

Bovengronds zijn resten gevonden van een begrafenisgebied met inscripties uit eind vierde, begin vijfde eeuw en twee mausolea. Binnen dit gebied was een trap die leidde naar de catacombe met een ruimte die dienst deed als baptisterium in de vijfde of zesde eeuw. Op een muur ten westen hiervan werden in de zevende eeuw vele schilderijen aangebracht. Op de trap werd, in de elfde eeuw, Christus afgebeeld met een codex.⁹³

44) Joodse hypogeum van Monteverde

De ingang van dit hypogeum werd gevormd door een vestibule en een grote trap waar onderaan een ruimte was die leidde naar graf galerijen. De begraafplaats, die in gebruik was gedurende de derde en vierde eeuw, bestond in ieder geval uit drie delen. In het zuidoosten waren twee vrij grote galerijen. In het zuidwesten waren galerijen met vertakkingen en de enige drie grafkamers van het complex. Tenslotte waren er in het noordoosten nog een paar galerijen. In deze catacombe werden verschillende soorten graven gebruikt, namelijk nisgraven in de galerijen, sarcofagen in de muren, graven die in de vloer waren opgenomen, aardewerken sarcofagen en een arcosolium.⁹⁴

45) Catacombe van Generosa

Er wordt geloofd dat de oorspronkelijke kern van deze catacombe bestond uit een trap met een galerij die uitliep in een grafkamer. In dit cubiculum werden de lichamen van één of meerdere martelaren geplaatst. Vanuit de originele kern liep een vertakking die richting gaf aan de verdere ontwikkeling van de begraafplaats, waarin de graven zeer eenvoudig waren. In de periode van paus Damasus I (366-384) werd een basiliek aangelegd waarvan de apsis samen viel met de muren van de oorspronkelijke kern. Door een raam in de apsis kon men de vereerde grafkamer zien en in het schip van de basiliek werd een toegang tot de catacombe gemaakt. Verder werd het gehele oppervlak van de basiliek bezet met graven, waarvan de oudste grafchriften stammen uit het einde van de vierde eeuw. Iets voorafgaand aan of contemporain met de bouw van de basiliek werd ook de originele kern van de catacombe

⁹³Pergola, *Le Catacombe Romane*, 227-229.

⁹⁴Ibidem, 229-230.

aangepast voor de gelovigen. Tenslotte werden halverwege de zesde eeuw nog inscripties aangebracht over de reizen van pelgrims.⁹⁵

Via Aurelia: 46) Catacombe van S. Pancrazio

In de vierde eeuw werd op deze plaats, tegelijkertijd met de bouw van de catacombe, een bovengrondse begraafplaats aangelegd. De ondergrondse begraafplaats was zeer uitgebreid en bestond uit vier verschillende delen die werden bewerkt vanaf de vierde eeuw tot het begin van de zesde eeuw. ‘Regio K’ bestond uit vier galerijen die twee aan twee gegraven waren. Verder zijn er in een vertakking van één van de galerijen een paar grafkamers gevonden met inscriptie uit de vroege middeleeuwen die duiden op het bestaan van een martelaar cultus. ‘Regio L’ stamt uit de tijd van paus Symmachus (498-514) waarin een lange gang leidde naar begrafeniskamerijen. Volgens sommigen stond in deze regio ook het vereerde graf van Pancrazio dat toegankelijk was tot eind zevende eeuw. ‘Regio M’ had een trap, die ook stamt uit de perioden van Symmachus en die leidde naar een kern met galerijen verdeeld over twee verdiepingen. Vandaag de dag is hier nog een grafkamer te zien, genaamd “di *Botrys*”, waarin schilderijen staan uit eind derde eeuw of iets later. Dit cubiculum was samen met één andere de enige ruimte die stamde uit de periode voor Constantijn (307-337). Daarnaast was er een galerij met geboogde nisgraven uit de tweede helft van de vierde eeuw en een kleine groep grafkamers. In ‘Regio N’ was een verzameling van groepen galerijen die in eerste instantie onafhankelijk waren, maar later zijn samengevoegd. Een deel hiervan is gedateerd uit de vierde eeuw.

Boven deze catacombe liet paus Symmachus een *balneum* en een basiliek bouwen ter ere van Pancrazio. En paus Gregorius I (590-604) stichtte hier een klooster voor abt Mauro om regelmatig een Domenicaanse liturgie te houden.⁹⁶

47) Catacombe van Calepodio

Het eerste deel van deze catacombe ontstond eind tweede, begin derde eeuw. De toegangstrap leidde naar een galerij/vestibule met korte vertakkingen, maar zonder grafkamers. Tijdens de derde eeuw werd een wandgraf onderdeel van werkzaamheden: de ruimte voor het graf werd bedekt met marmer en vervolgens werd een tafel gemaakt naast het graf. Tegelijkertijd werd de catacombe uitgebreid over drie verdiepingen, waarbij reeds bestaande begrafeniskernen werden opgenomen bij dit complex. Halverwege de vierde eeuw werd de galerij met de

⁹⁵ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 230-232.

⁹⁶ *Ibidem*, 234-237.

vereerde tombe verlengd en werden talloze graven aangelegd in de vloer en de directe omgeving. Daarnaast werd de eerste verdieping uitgebreid en werd daardoor verbonden met een bestaande galerij die bestond uit een vestibule en een half ondergronds mausoleum waarin vele heidense graven en sarcofagen aanwezig waren. Ook werd in dezelfde periode een voorheen heidense begraafplaats opnieuw in gebruik genomen als vol bezette begraafplaats, met een galerij in de open lucht met wandgraven.

In de zesde eeuw werd een grote trap gemaakt in de galerij waar de vereerde tombe stond. Op datzelfde moment werden verschillende andere galerijen gesloten. Wellicht was in de zevende eeuw de ingang tot de catacombe beperkt tot één ruimte voor de martelaarstombe, die opnieuw werd gedecoreerd rond de achtste eeuw. Bovendien werd de verbinding hiervan met het ondergelegen niveau en het mausoleum afgesloten.⁹⁷

48) *Kerkhof van Ss. Processo en Martiniano*

Volgens de *Liber Pontificalis* (een serie pauselijke biografieën uit de negende eeuw, voorafgegaan door een fictieve briefwisseling) werd in de vierde eeuw een basiliek gebouwd op de graven van de heilige Processus en Martinianus. Aan het begin van de vorige eeuw werd hier een catacombe gevonden met een kern van galerijen, genaamd “het anonieme kerkhof van Villa Pamphilj”.⁹⁸

Het anonieme kerkhof van Villa Pamphilj

Dat was een kleine catacombe die bestond uit vier delen die elkaar chronologisch opvolgden. ‘Regio D’ bevond zich op de bovenste verdieping, stamde wellicht uit het begin van de derde eeuw en stond in verband met een mausoleum. Dit deel werd verlaten toen de catacombe werd gegraven. ‘Regio A’ ontstond halverwege de derde eeuw als een lange galerij met twee vertakkingen. ‘Regio B’ had een galerij met zes vertakkingen. Een inscriptie in dit deel stamt uit de periode tussen 310 en 315, wat de periode was met de hoogste bezetting van de graven in deze catacombe. Het vierde deel, ‘regio C’, bestond uit een galerij met diagonale gangen. Omstreeks het einde van de vierde eeuw ontstond er een dichte concentratie van graven in ‘regio A’. Er wordt gedacht dat de catacombe geleidelijk steeds minder werd gebruikt tot de tweede helft van de vierde eeuw.⁹⁹

⁹⁷ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 237-239.

⁹⁸ Ibidem, 240-241.

⁹⁹ Ibidem, 241.

1.6 Casestudy nr. 29: de Catacombe van St. Sebastiaan

De catacombe en bijbehorende basiliek van St. Sebastiaan zijn door de eeuwen heen flink van oppervlak en uiterlijk veranderd. Volgens Antonio Ferrua kan de chronologie van het complex worden ingedeeld in vier aparte periodes. De eerste, voornamelijk heidense, periode liep van de eerste eeuw tot halverwege de derde eeuw. Periode twee, die hoofdzakelijk christelijk te kenmerken is, sloot aan op de eerste periode en liep door tot in de eerste helft van de vierde eeuw. De derde periode was volledig christelijk en deze begint bij de bouw van de oorspronkelijke basiliek in de eerste helft van de vierde eeuw en deze liep door tot in de middeleeuwen. Aan het eind van de zestiende eeuw begon de vierde periode waarin onder andere de basiliek werd gebouwd zoals men die vandaag de dag nog kan bezoeken.¹⁰⁰

Aan het begin van de eerste periode bestond het terrein waarop de huidige basiliek van St. Sebastiaan staat uit diepe, holle hellingen. Hierin waren niet alleen vele individuele tombes te vinden, maar ook een rij van tien gemetselde urnenmuren (*columbaria*). Dit gedeelte van de begraafplaats is door het

metselwerk en voornamelijk door een inscriptie te dateren in de tweede helft van de eerste eeuw na Chr. Rond deze tijd werd de grond steeds meer gebruikt voor graven op soms wel 12 meter diepte tot dat halverwege de tweede eeuw een deel van de kwetsbare gewelven werden gesloopt waardoor de steengroeve werd verhoogd met ongeveer drie meter. Hierdoor werd een kleine binnenplaats gecreëerd op negen meter onder de huidige vloer van de kerk waarin diverse nisgraven en drie mausolea werden gebouwd, te zien op bovenstaande afbeelding.¹⁰¹ Deze ruimte wordt de *Piazzuola* genoemd en bevat de eerste tekenen van christelijke graven in de vorm van een fresco in één van de mausolea en inscripties op diverse nisgraven.¹⁰²

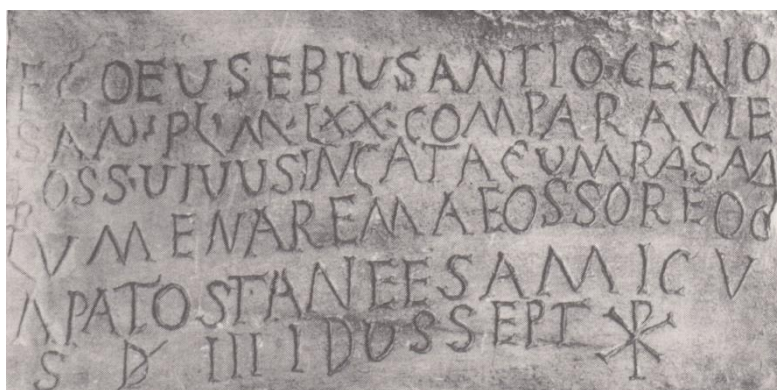

¹⁰⁰ Antonio Ferrua, *S. Sebastiano f.l.m. e la sua catacomb* (Roma 1968) 5.

¹⁰¹ Ferrua, Antonio (vert. door Nicholas Reitzug), *The basilica and the catacomb of saint Sebastian* (Città del Vaticano 2006) 65.

¹⁰² Adriano La Regina (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. II (Roma 2004), 82.

Ferrua laat de tweede periode beginnen wanneer de mausolea in de *Piazzuola* worden leeggehaald en afgesloten met grote amforen, alvorens het geheel werd dicht gegooid om zes meter daarboven een ander bouwwerk neer te zetten. Aangenomen wordt dat dit plaatsvond halverwege de derde eeuw. Er werd een zuilengang aangelegd met een binnenplaats op een lager niveau en een trap die leidde naar een uitgehouwen waterreservoir. Deze structuur wordt aangeduid met *triclia* en is een voorbeeld van een *refrigerium*. De *triclia* heeft waarschijnlijk bestaan tot het begin van de bouw van de basiliek in de loop van de vierde eeuw (waarover meer in het volgende hoofdstuk). Rond 340 werd de fundering van deze kerk aangelegd, versterkt met steunpilaren, negen meter boven het niveau van de *Piazzuola* en drie meter boven de vloer van de *triclia*. Het bijzondere aan deze plaats is dat er honderden opschriften zijn gevonden die stuk voor stuk verwijzen naar de verering van de apostelen Petrus en Paulus.¹⁰³ Er wordt door geleerden gespeculeerd of de apostelen hier werkelijk begraven hebben gelegen en wanneer de overblijfselen dan zijn verplaatst. Volgens Ferrua is apostel Paulus vlak na 313 verplaatst en de feestdag op 25 januari, genaamd *Romae translatio Pauli Apostoli*,¹⁰⁴ zou hieraan herinneren. Op een latere datum zijn vervolgens ook de overblijfselen

van de heilige Petrus verplaatst naar de Sint Pieter basiliek.

Vanaf halverwege de derde eeuw is ook de catacombe ontstaan met de eerder beschreven drie niveaus. Oorspronkelijk was

dit complex niet genoemd naar de martelaar Sebastiaan, maar stond het bekend als *Catacumbas*. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een inscriptie (zie onderstaande afbeelding)¹⁰⁵ waarin wordt gezegd dat Eusebius in deze *Catacumbas* een tombe kocht van de grafgraver Quadratus vlakbij een luchtschacht.¹⁰⁶ De ondergrondse plattegrond van de catacombe is zeer onregelmatig. Dit komt onder andere doordat vele kleine en individuele onderaardse (familie)graven in de loop van de vierde eeuw steeds meer met elkaar werden verbonden door

¹⁰³ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum*, 7-9.

¹⁰⁴ *Martyrologium Hieronymianum*, ...

¹⁰⁵ Giovanni Battista De Rossi & Pontificium Institutum Archaeologiae Christianae (red.), *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova series*, Vol. V (Rome 1922) Tab. XIII, a6.

¹⁰⁶ "Ego Eusebius Antiochenos, an(norum) plus minus LXX, comparavi vivus in Catacumbas ad lucenarem a fossore Qodrato. Stanees amicus d(epositus) III idus sept.", in *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, vol. V, 13150.

middel van bijvoorbeeld trappen en deze dus onderdeel werden van een groter geheel.¹⁰⁷ Om duidelijk te krijgen welk deel jonger is en dus een ander deel opvolgt kan worden gekeken naar de architectuur, de epigrafie en decoraties en naar de locatie van de toegangstrappen ten opzichte van de basiliek.¹⁰⁸

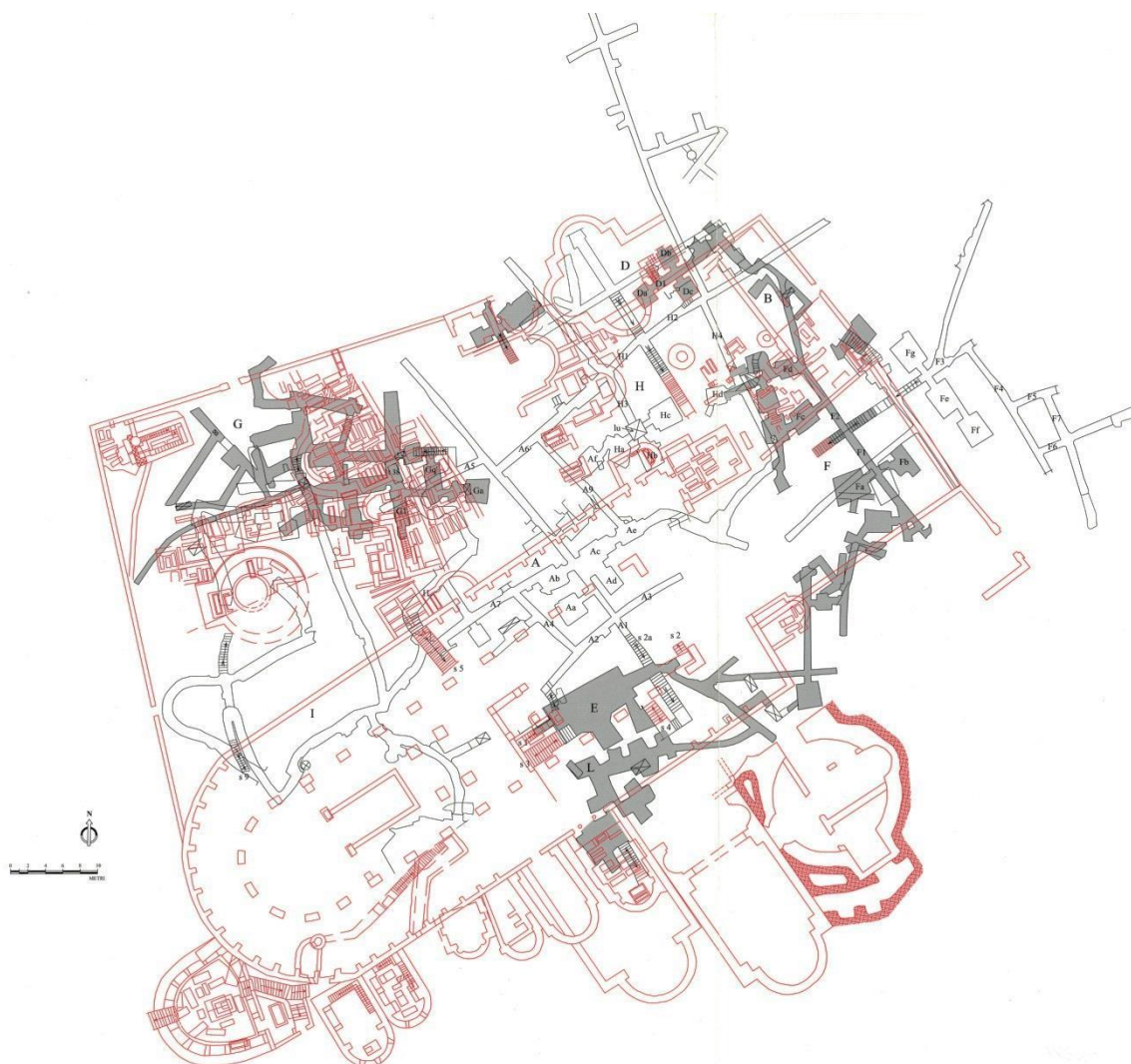
Toen men in de vierde eeuw begon met de bouw van de bovengrondse basiliek had dit ook zichtbare gevolgen voor de catacombe. Dit kwam met name omdat het ondergrondse begrafenisnetwerk flink werd uitgebreid, waarbij op diverse plaatsen dus ook reeds bestaande onderaardse graven werden opgenomen.¹⁰⁹ In de derde eeuw waren er dus al graven, waaronder die van de martelaren Sebastiaan en Eutychius, die beiden omkwamen ten tijde van de christenvervolgingen onder Diocletianus rond het begin van de vierde eeuw. Hoewel de grafkamer van Eutychius nooit is gelokaliseerd, wordt die van Sebastiaan, welke zich in een ondergrondse ruimte bevindt onder het middenschip van de kerk, nog steeds vereerd. Van deze plek is overigens niet met zekerheid te zeggen dat deze tot een strikt christelijke kern van de begraafplaats behoorde.¹¹⁰ Hieronder volgt een afbeelding met bijbehorende uitleg over de indeling van een deel van de catacombe om inzicht te krijgen in de alteraties die hebben plaatsgevonden na de bouw van de basiliek.

¹⁰⁷ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum*, 13.

¹⁰⁸ La Regina (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. II, 83.

¹⁰⁹ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum*, 14.

¹¹⁰ La Regina (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. II, 87.

Afb.10) Plattegrond van het ondergrondse netwerk van de catacombe met betrekking tot bovengrondse gebouwen, waarbij E de crypte van St, Sebastiaan aanduidt.¹¹¹

Ten noorden en noordwesten van de basiliek ligt een vrij ordelijk deel van de catacombe, op afbeelding 10 aangeven met A, te bereiken via een trap vanuit de kerk. Dit stuk wordt gekenmerkt door lange gangen die loodrecht op elkaar staan en door vijf ruime grafkamers (Aa t/m Ae). Deel H kenmerkt zich evenals A door lange, loodrechte gangen en een aantal grafkamers (Ha, Hb en Hc). Van H is ook bekend dat dit deel werd gegraven na de bouw van de basiliek en waarschijnlijk vanaf halverwege de vierde eeuw. Dit is onder andere zichtbaar door inscripties uit 376 en 378 in cubiculum Hd. Daarnaast is er aan het uiteinde van gang H3 een kleine centrale ruimte met twee altaars van baksteen. Sectie H is aan de oostkant verbonden met twee andere delen, namelijk F en D, waarvan F is ontstaan uit de onregelmatige ontwikkeling en samenvoeging van eerdere begrafeniskernen en cubacula die

¹¹¹ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum*, Tav. II.

werden verbonden door twee lange galerijen (*F1*, *F2*). Door de meest noordelijke gang zo ver mogelijk naar het noorden door te trekken en te verbinden aan drie reeds bestaande en oorspronkelijk onafhankelijke grafkamers, werd sectie *D* gecreëerd. Vanuit *F* werd overigens ook een lange gang gegraven die dit deel weer verbond met de crypte van St. Sebastiaan (*E*) en een onderaardse grafkamer ten zuiden hiervan (*L*).¹¹² Hoewel een groot deel van het begrafenisnetwerk onder de grond van de basiliek in de vierde eeuw is aangelegd en in steeds grotere mate in gebruik werd genomen, was een deel van wat hieraan ten grondslag ligt wellicht al in gebruik in de derde eeuw. Dit stuk is onderdeel van sectie *G* ten noordwesten van de basiliek. Door de bouw van de basiliek boven de catacombe kreeg de verering van martelaar Sebastiaan opnieuw een impuls. Vanuit de kerk werden nieuwe trappen (*S1*, *S2*) en gangen aangelegd waardoor de tombe beter bereikbaar werd en in de loop van de vierde of het begin van de vijfde eeuw werd de tombe van St. Sebastiaan voor het eerst tot een monument gemaakt.¹¹³

Aan ondergrondse graven uit de vierde eeuw is steeds vaker de behoefte aan zelfrepresentatie van de eigenaars te zien, door middel van exclusieve graven in de vorm van al dan niet gedecoreerde grafkamers of cubicula. Dit is ook bij de mausolea rondom de basiliek het geval en daarom is uit de verschillende soorten graven op te maken dat er mensen van diverse economische en sociale achtergronden gebruik maakten van de begraafplaats. Zo wordt bijvoorbeeld het begraven van een overledene onder een koepel als een adellijk element gezien.¹¹⁴

1.7 Datering van de Romeinse catacomben

Door archeologische opgravingen en sporadisch door stratigrafie zijn geleerden al veel te weten gekomen over de catacomben. De plaatsing van deze ondergrondse complexen in de tijd blijft echter zeer lastig, want men kan hier alleen met zekerheid uitspraken over doen wanneer er sprake is van epigrafisch bewijs. Er zijn in sommige gevallen wel inscripties gevonden waarbij niet alleen de overleden persoon werd genoemd, maar ook een jaartal of de naam van de consul die dat jaar was aangesteld. In de gevallen dat dit niet aanwezig was kan men toch uit het lettertype of de zinsbouw van de tekst een idee krijgen van de periode. Daarnaast zijn munten van groot belang bij het bepalen van een tijdsperiode. Andere grafgiften, zoals lampen, gouden glazen of andere zaken kunnen minder precies gedateerd worden.

¹¹² Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum*, 14-18.

¹¹³ Ibidem, 19.

¹¹⁴ Ibidem, 351-353.

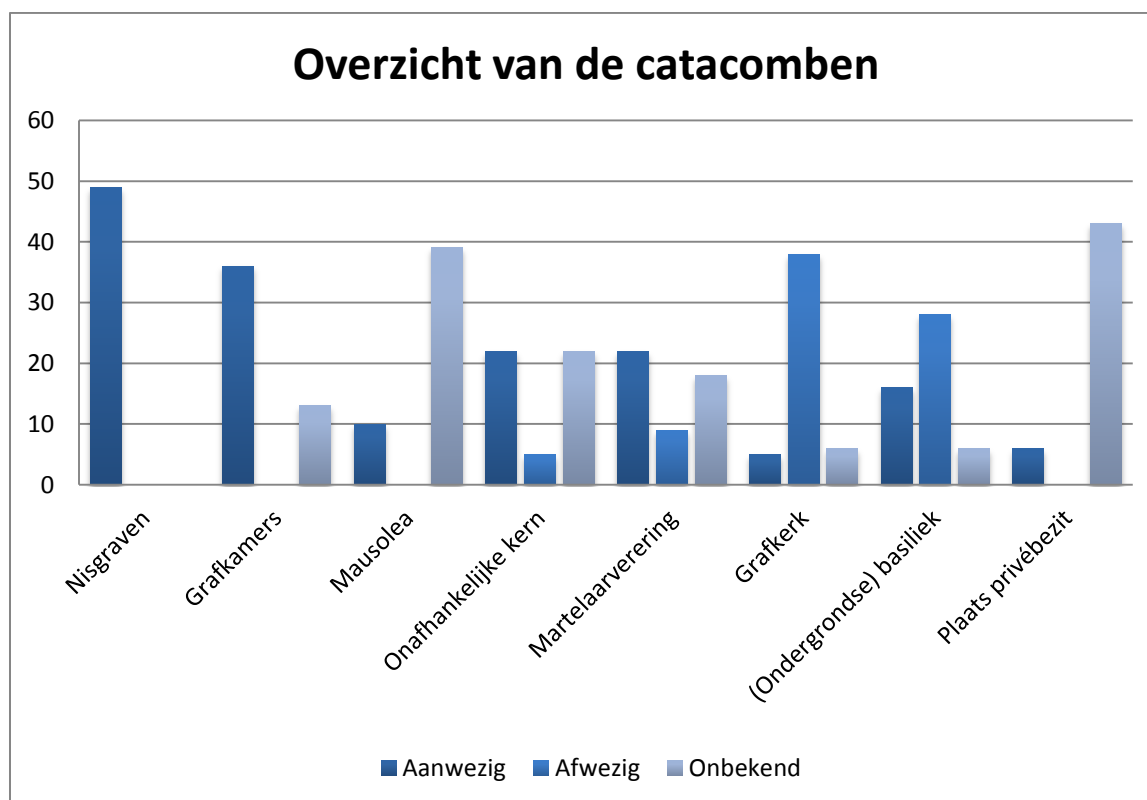
Tabel 1: Datering van de catacomben van Rome

	2 ^e eeuw		3 ^e eeuw		4 ^e eeuw		5 ^e eeuw		6 ^e eeuw		7 ^e eeuw
	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	
1											
2											
3											
4											
5											
6											
7											
8											
9											
10											
11											
12											
13											
14											
15											
16											
17											
18											
19											
20											
21											
22											
23											
24											
25											
26											
27											
28											
29											
30											
31											
32											
33											
34											
35											
36											
37											
38											
39											
40											
41											
43											
44											
45											
46											
47											
48											

Restauratie

Ook fresco's in de catacomben kunnen specifiek zijn voor een bepaalde periode, maar hier is veel onenigheid over binnen de groep geleerden. Al met al lijkt het dus lastig om de catacomben te dateren.¹¹⁵ Omdat de chronologie van de catacomben van groot belang is voor dit onderzoek, staat hierboven een tabel waarin de wel aanwezige dateringen van de Romeinse catacomben op een duidelijke manier is weergegeven. Wat in ieder geval duidelijk wordt, is dat de meeste catacomben werden gegraven in de derde eeuw en zich ontwikkelden en werden uitgebreid in de vierde eeuw. Verder lijken de meeste catacomben in de vijfde of zesde eeuw buiten gebruik te raken. Verderop in dit stuk wordt duidelijk waarom de catacomben uiteindelijk buiten gebruik raakten, maar bij een aantal werd dit al duidelijk uit bovenstaande beschrijvingen. Bij zes catacomben werd namelijk vanaf het begin de vierde eeuw begonnen met de bouw van grafkerken bovenop of vlakbij de reeds bestaande catacombe, zoals bij de catacombe van St. Sebastiaan. Deze werden vervolgens gebruikt om doden in te begraven waardoor de catacomben steeds minder werden gebruikt. Wel werden deze grafbasilieken verbonden aan de vereerde martelaarstombe die zich in de ondergelegen catacombe bevond, zodat de verering hiervan doorgang kon blijven vinden. Daarnaast zijn er meerdere overeenkomsten en verschillen tussen de diverse catacomben waar te nemen. Deze staan hieronder stuk voor stuk beschreven en weergegeven in onderstaande tabel.

¹¹⁵ Ross Holloway, *Constantine & Rome*, 117.

Bij de uitgebreide beschrijving van de catacombe van St. Sebastiaan is duidelijk te zien dat uitbreiding hiervan geschiedde door het samenvoegen van diverse onafhankelijke kernen door middel van nieuwe galerijen. Dit was het geval bij 22 van de 49 catacomben. Deze oorspronkelijke kernen werden in eerdere periodes aangelegd langs alle grote uitvalswegen rondom de stad. Langs deze wegen werden ook de andere catacomben aangelegd, waarschijnlijk omdat daar genoeg ruimte was, de familieleden dan niet te ver hoefden te reizen om de graven te bezoeken en omdat de grondbezitters hier hun terrein hadden. Ook werden er diverse niveaus boven elkaar aan gelegd. Doordat dit zichtbaar is bij de meeste Romeinse catacomben ga ik ervan uit dat dit met name te maken had met de onkosten voor de aanleg van een begraafplaats. Hoe dieper er gegraven kon worden, hoe minder grond er gekocht moest worden en dat was dus minder duur. De diepte van de verschillende catacomben liep wel flink uiteen. Zo waren er zeven catacomben met slechts één niveau, waren er zeven catacomben met twee niveaus, er waren twaalf catacomben met drie niveaus, vijf catacomben met vier niveaus en er was slechts één catacombe bekend die bestond uit vijf verschillende niveaus. In twaalf van de beschreven catacomben is echter niet duidelijk uit hoeveel niveaus deze bestonden. Daarnaast waren er ook nog zeven catacomben waarvan bekend is dat er niet alleen onder de grond, maar ook aan het oppervlak graven werden aangelegd.

De vraag naar begraafplaatsen nam geleidelijk toe en de meeste inwoners van Rome behoorden niet tot een rijke familie die zelf een familiegraf beheerden. Er moesten dus goedkope graven gecreëerd worden en dit gebeurde in de vorm van nisgraven in galerijen van de catacomben. Aangezien Rome veel meer armere inwoners had dan rijke bestaat het overgrote deel van de graven in catacomben dan ook uit nisgraven. Toch zijn er in 36 catacomben ook duurdere grafkamers terug gevonden. Hieruit blijkt dat de catacomben werden gebruikt door alle lagen van de Romeinse bevolking. Daarnaast werden er door de families die wel veel rijkdom hadden monumentale mausolea gebouwd voor familiegraven in en om de catacomben en niet meer speciaal op hun eigen grond. Bij tien van de beschreven catacomben was dit met zekerheid het geval.

Ook al werden er steeds meer inwoners van de stad begraven in gemeenschappelijke catacomben, was dit niet voor iedereen het geval. Van de 49 beschreven catacomben waren er zes in privébezit en dus niet toegankelijk voor iedereen, maar er vond dus wel duidelijk een verschuiving plaats van graven op privéterrein naar graven in gemeenschappelijke en publieke catacomben. Deze catacomben waren voor een deel christelijk, maar dat is niet bij allemaal

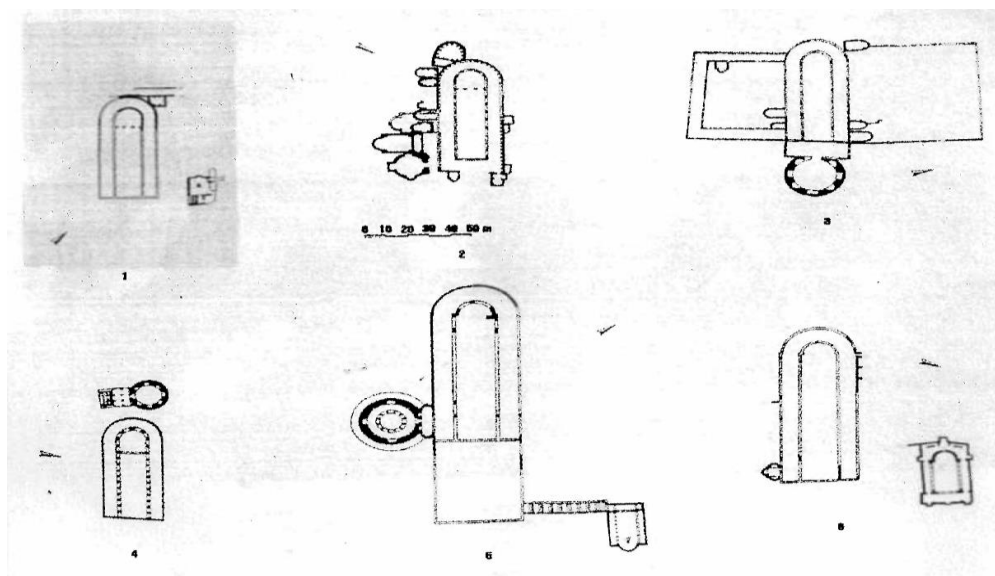
even duidelijk waar te nemen. In 22 catacomben werden één of meerdere christelijke martelaars vereerd en vaak werd hierbij na verloop van tijd ook een basiliek aangelegd. Van de 16 aangelegde basilieken bevonden zich er zes volledig of deels onder de grond net zoals de catacomben zelf. De catacomben werden vaak ook vernoemd naar de martelaar die daar begraven zou zijn, wat bijvoorbeeld het geval was bij de catacombe van St. Sebastiaan. Deze christelijke catacomben werden echter soms ook gebruikt om heidenen in te begraven en waren dus niet uitsluitend bestemd voor christenen. Dat een catacombe werd beschouwd als christelijk betekende overigens niet dat de kerk hiervoor verantwoordelijk was. In de meeste gevallen zorgde de familie van de overledene dat er een graf werd aangekocht in een catacombe waar plaats was. Deze graven werden aangelegd door *fossores* die voor hun diensten werden betaald. Mensen uit rijke families werden echter vaak begraven in een mausoleum dat aan de familie toebehoorde. De kerk voelde zich alleen verantwoordelijk voor de graven van mensen die geen familie of helemaal geen geld hadden en zorgde er dan voor dat deze mensen ook van een graf werden voorzien.

2 - De Romeinse circusvormige grafbasilieken

Aan het begin van de vierde eeuw kwam keizer Constantijn de Grote aan de macht. Voor zijn regeringsperiode waren er geen tastbare christelijke elementen in de stad Rome te vinden, maar dit veranderde met zijn komst radicaal, onder andere door de bouw van kerken binnen de stad en de bouw van grafbasilieken buiten de stadsmuren. Deze grafbasilieken zijn van groot belang voor dit onderzoek en daar is dit hoofdstuk dan ook volledig aan gewijd.

2.1 De opkomst van de Romeinse grafbasilieken

In de periode van keizer Constantijn (307-337) wordt de rol van martelaren binnen het christelijke geloof zeer belangrijk en worden de martelaarsgraven steeds monumentaler en meer vereerd. Hij begon met de bouw van grote, overdekte basilieken in de vorm van een circus (*circiformi*). Deze werden altijd verbonden aan vereerde martelaren en waren bedoeld voor het begraven van overledenen.¹¹⁶ Het feit dat deze grafkerken altijd bij een vereerd graf werden gecreëerd, brengt met zich mee dat deze allemaal buiten de stadsmuren lagen.¹¹⁷ Volgens Ross Holloway werden de basilieken echter niet over de martelaarstombe gebouwd, want er was maar één kerk waarbij een vereerde tombe ook echt de focus was van het ontwerp voor de kerk.¹¹⁸ Daarnaast werden de kerken gebruikt voor misdiensten voor vereerde heiligen en jaarlijkse herdenkingsdiensten voor de doden.

Afb. 11) De zes circusvormige grafbasilieken uit de periode van Constantijn (door V. Fiocchi Nicolai).
1) St. Marco aan via Ardeatina, 2) St. Sebastiaan aan de via Appia, 3) St. Marcellinus en Petrus aan

¹¹⁶ Pergola, *Le catacombe romane*, 95-96.

¹¹⁷ Provoost, *De eerste christenen*, 188.

¹¹⁸ Ross Holloway, *Constantine & Rome*, 112.

via Labicana, 4) Anonieme basiliek aan via Prenestina, 5) St. Agnes aan via Nomentana, 6) St. Laurens aan via Tiburtina.¹¹⁹

De oudste van de grafbasilieken is waarschijnlijk de *Basilica Apostolorum*, beter bekend als San Sebastiano (uitgebreid beschreven in paragraaf 2.5), aan de via Appia. Deze basiliek werd in eerste instantie gewijd aan de apostelen Petrus en Paulus, maar later aan de heilige Sebastiaan, en werd aangelegd in de eerste periode van Constantijns heerschappij.¹²⁰ Verder zijn alle basilieken op afbeelding 8 gemaakt vanaf de periode van Constantijn tot halverwege de vierde eeuw. Behalve dat de stichtingsdata overeen komen, werden in de diverse kerken vaak ook dezelfde soort graven gebruikt. Daarnaast stonden ze allemaal in dezelfde richting: met hun voorgevel naar het oosten gericht ‘in de richting van de zon, zoals het oeroude Indo-Europese gebruik het wilde’ en de apsis naar het westen.¹²¹ Alhoewel Constantijn dus zeer belangrijk was bij de stichting van de grafbasilieken, speelde de paus vaak ook een hoofdrol.¹²²

2.2 De graven in de grafbasilieken

De graven in deze nieuwe grafkerken waren vaak tombes in gaten ofwel grafkuilen (*tombe a pozzetto*), die echt kenmerkend waren voor deze plaatsen. Deze graftombes werden afgedekt met marmeren tegels, vaak met inscripties, en daarop werd de vloer van de kerk aangelegd. Ook de zijschepen van de kerk werd vaak intensief bezet door deze bedekte graven, waarbij de meest oppervlakkige graven zich maar een paar centimeter onder de vloer bevonden. De graven werden vanaf het midden het gebouw en onder de exedra geplaatst en altijd langs de lengte-as. Zo werd de ruimte onder de vloer systematisch opgebouwd met zes of zeven rijen met graven.¹²³ Toch werd niet alleen de binnenkant van de basiliek bezet met graven, want in de vierde eeuw werden er buiten ook nieuwe mausolea en begraafplaatsen aangelegd. Verder werden vanuit de basiliek vaak nieuwe gangen gecreëerd die toegang boden tot de vereerde tombes van onderliggende catacomben. Hoewel in deze periode ook de eerste signalen van het verlaten van catacomben zichtbaar werden, ontstonden er tegelijkertijd nog wel tientallen nieuwe, onderaardse, autonome gebieden.¹²⁴

¹¹⁹ La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel IV, 321.

¹²⁰ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum'*, XI-XII.

¹²¹ Provoost, *De eerste christenen*, 57.

¹²² Vincenzo Fiocchi Nicolai, ‘La nuova basilica circiforme della via Ardeatina’, in *Rendiconti, volume LXVIII* (1999), 119-121, 130.

¹²³ Fiocchi Nicolai, ‘La nuova basilica circiforme’, 93,98.

¹²⁴ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 96-97.

2.3 De 'retro sanctos' periode

Vanaf halverwege de vierde eeuw tot halverwege de vijfde eeuw vond op grote schaal een bekering naar het christendom plaats, met name ook binnen de Romeinse aristocratie.¹²⁵ Hun geld was goed voor het onderhoud van kerken en voor het behoud van de monumenten van de stad. Daarnaast was hun stem van groot belang binnen de theologische debatten van de bevolking. Hun invloed was op verschillende manieren merkbaar, maar dus vooral op religieus gebied. Uiteindelijk stond er dan ook op veel plaatsen binnen Rome een kerk voor alle gelovigen. Buiten de stad stonden ze langs alle grote uitvalswegen (zie afbeelding 9) en vaak ook op verhoogde punten.¹²⁶

In dezelfde periode werd het steeds gebruikelijker om zo dicht mogelijk bij het graf van een martelaar begraven te worden, *retro sanctos*. Dat dit fenomeen zo groots werd, was waarschijnlijk het werk van paus Damasus (366-384), die verder ging (waar Constantijn was gebleven) met het hechten van belang aan de circusvormige basilieken en omringende grond, maar ook aan de catacomben waar martelaren lagen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit meerdere inscripties die zijn gevonden waarop paus Damasus wordt genoemd, zoals een lofrede op Petrus en Paulus in de basiliek van St. Sebastiaan¹²⁷ (voor afbeelding zie paragraaf 2.6). Hier waren de vereerde graven namelijk te vinden. In de vloer van de heiligdommen en de (half)ondergrondse basilieken werden vele bedekte graven aangelegd.¹²⁸ Paus Damasus bevorderde dus de culten van de martelaarsgraven, niet alleen door *retro sanctos* graven, maar ook door het invoeren van feestdagen voor de martelaren en apostelen en door meer pelgrimstochten langs de vereerde graven te laten voeren. Verder werden er in catacomben ingangsgangen en trappen aangelegd, zodat de gelovigen snel bij de tombes konden komen.¹²⁹

2.4 De economische achtergrond van de grafbasilieken

De grote grafkerken met hun kloostergangen buiten de stad werden gebouwd met als doel hier graven in te plaatsen en deze werden ook het middelpunt van de bouw van grote en dure mausolea, die op hun beurt weer de ligging van de catacomben beïnvloedden. Op de publieke begraafplaatsen was dus wel plek voor christenen uit alle sociale klassen van de samenleving. Door de opkomst van de collectieve, christelijke begraafplaatsen nam het aantal kleine en private eigendommen af tot een zeer klein percentage. Voordat deze grote kerkhoven werden

¹²⁵ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 93.

¹²⁶ Ibidem, 102.

¹²⁷ *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, vol. V, 13273.

¹²⁸ Pergola, *Le Catacombe Romane*, 99.

¹²⁹ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 79-83.

gebouwd legden landeigenaren hun tombes vaak aan langs wegen die behoorden tot hun eigendom en die aansloten op een grote uitvalsweg. Dit waren vaak senatoren en leden van de hogere klassen en na de bouw van de basilieken lieten zij hun mausolea dus niet meer op eigen grond zetten, maar in de gemeenschappelijke begraafplaatsen.¹³⁰ In dit geval was begraven dus een privé aangelegenheid waarbij de familie een stuk grond kocht voor een graftombe en deze bleef gebruiken. Ten tijde van Constantijn was de staat echter verantwoordelijk voor het begraven van de armen en achtergelaten lichamen. Ook konden de armen ervoor zorgen dat hun graf werd betaald door een rijke patroon. Leden van de *collegia*, verenigingen van niet-verwante personen met bijvoorbeeld hetzelfde geloof of beroep,¹³¹ zorgden echter voor het begraven van hun eigen leden.¹³² Hierover valt echter te discussiëren, want volgens Éric Rebillard bleef ook in het geval van een lid van de *collegia* de directe familie verantwoordelijk voor de begrafenis en het graf, tenzij dit lid geen familie had.¹³³

De plaats waar iemand werd begraven liet ook direct de status van deze persoon zien, want christenen met een hoge status werden in de kerk begraven en anderen daarbuiten. Bij de plaatsing van de tombes werd steeds meer een verschuiving zichtbaar tussen de christenen en de leken, want de context verschoof aan het einde van de vierde eeuw steeds meer van de familie naar de geestelijke gemeenschap en hiërarchie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een preek van de kerkvader Augustinus die vond dat geloof boven welvaart stond en dat dus alleen echte christenen in een kerk begraven mochten worden.¹³⁴ In zijn boek *De cura pro mortuis gerenda*¹³⁵ dat Augustinus schreef na de plunderingen van de Visigoten over het omgaan met doden schreef hij:

Multa itaque corpora Christianorum terra non texit: sed nullum eorum quisquam a coelo et terra separavit, quam totam implet praesentia sui, qui novit unde resuscitet quod creavit. Dicitur quidem in Psalmo: *Posuerunt mortalia servorum tuorum escam volatilibus coeli, carnes sanctorum tuorum bestiis terrae: effuderunt sanguinem eorum tamquam aquam in circuitu Ierusalem, et non erat qui sepeliret*; sed magis ad exaggerandam crudelitatem eorum qui ista fecerunt, non ad eorum infelicitatem qui ista perpessi sunt. Quamvis enim haec in conspectu hominum dura et dira videantur, sed *pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius*. Proinde ista omnia, id est, curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exsequiarum,

¹³⁰ Spera, 'The Christianization of space along the Via Appia', 32, 35.

¹³¹ Yasin, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea*, 56.

¹³² Costambeys, 'Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome', 186.

¹³³ Rebillard, *The care of the dead in late antiquity*, 41.

¹³⁴ Yasin, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea*, 91, 97-100.

¹³⁵ De gehele tekst van *De cura pro mortuis gerenda* van Augustinus via http://www.augustinus.it/latino/cura_morti/index.htm - gezien op 10-05-2013.

magis sunt vivorum solatia, quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, oberit pio vilis aut nulla.¹³⁶

In bovenstaand citaat staat geschreven dat in veel gevallen de lichamen van overledenen niet konden worden begraven, maar dit betekende niet dat zij verder verwijderd waren van de hemel. Alle handelingen rondom een begrafenis, zoals de verzorging van het lichaam, de inrichting van een graf en de begrafenisstoet, zijn er om de overlevenden te troosten en niet om de overledene te helpen. En ook al heeft een begrafenis of een graf nog zoveel geld gekost, als de dode tijdens zijn leven niet vroom heeft geleefd is dat allemaal voor niets geweest. Volgens Augustinus kon men alleen door te bidden ervoor zorgen dat de dode werd geholpen en na de dood kreeg wat diegene had verdiend door goed te hebben geleefd. Het begraven in de buurt van martelaren was dan dus alleen nuttig doordat deze nabijheid ervoor kon zorgen dat je familieleden voor je bleven bidden wanneer ze de heilige gingen vereren.¹³⁷

Voordat keizer Constantijn aan de macht kwam waren er geen christelijke gebouwen binnen de stad te vinden en ook hij liet zijn kerken veelal buiten Rome bouwen. Toch liet hij ook een liturgisch en administratief centrum aanleggen binnen de stadsmuren in de vorm van de kerk en omringende gebouwen van Sint-Jan van Lateranen. Dit gebeurde ver van de heidense plaatsen in het monumentale centrum van de stad en op grond van aristocratische huizen en parken waar weinig mensen woonden. Vastgoedbelangen lijken hierbij van belang, omdat Constantijn zich niet de woede van de heidense aristocratie en senaat op de hals wilde halen. In de loop van de vierde eeuw lieten veel bisschoppen geleidelijk ook christelijke gebouwen plaatsen binnen de stad in de vorm van kerken en basilieken, waarbij de stedelijke elite gevraagd werd om hiervan beschermheer te worden. De heersende pausen in die periode wilden dit proces echter zo veel mogelijk beheren, om op die manier het christianiseren van de stad in eigen hand te houden en het weldoenerschap van de plaatselijke elite ondergeschikt te maken. Hierdoor kwam ook het herdenken van de doden volledig in handen van de lokale kerkgangers en niet meer van de familie.¹³⁸

De verschuiving van familie naar christelijke gemeenschap en de kerk is ook duidelijk zichtbaar bij het weldoenerschap wat betreft de aanleg van bouwwerken in en om de stad Rome. Vanaf het ontstaan van het monumentale deel van de stad werden gebouwen en monumenten opgericht door weldoeners voor wie als dank daarvoor weer standbeelden

¹³⁶ Aurelius Augustinus, *De cura pro mortuis gerenda*, 4.

¹³⁷ Éric, Rebillard, *The care of the dead in late antiquity* (Ithaca 2009) 86.

¹³⁸ Michele Salzman, 'The Christianization of sacred time and sacred space', in *The transformation of Urbs Roma in Late Antiquity* (Portsmouth 1999) 127-128.

werden gemaakt. Dit was een soort onderlinge communicatie tussen de elite en de stad in de vorm van uitwisseling van giften. Deze weldoeners werden zelden alleen geëerd, maar met hun gehele familie en voorouders. De aanleg van bouwwerken was dan ook van belang voor het nalatenschap van een persoon en dit verhoogde de status van de hele familie. Vanaf de vierde en vijfde eeuw werden er echter steeds minder gebouwen geschonken aan de stad door weldoeners en vanaf de zesde eeuw was dit bijna helemaal verdwenen. Daarentegen namen steeds meer gouverneurs van het rijk deze taak over van de onafhankelijke elite en langzaam werd steeds meer geld in de opbouw van de christelijke gemeente gestoken.¹³⁹ Dit is onder andere op te maken uit het plaveisel van de grafbasilieken waarop vaak de naam stond van de persoon die het graf had betaald. Hierdoor werd in de kerk duidelijk welke weldoeners er hadden meebetaald en zo werd hun status duidelijk. Daarnaast stonden er in het plaveisel ook inscripties van wetsdocumenten over fondsgelden. Doordat het plaveisel van de kerk uiteindelijk één geheel vormde werd de gezamenlijke aard van de individuele participatie en de status ten opzichte van de kerkelijke gemeenschap zichtbaar.¹⁴⁰

Toch was Rome in de vierde eeuw nog geen christelijke stad, want bijvoorbeeld het plaatsen van kerken door Constantijn buiten de heidense gebieden gebeurde om een onderling conflict te voorkomen met de heidense gemeenschap. Ook had de aristocratie nog te veel invloed op publieke zaken, al besteedde deze wel steeds meer geld aan christelijke gebouwen, zij lieten hun sociale status nog steeds zien door middel van hun luxe privé huizen in de stad. Overigens is over de huizen van de burgers uit de lagere klassen nog zeer weinig bekend.¹⁴¹

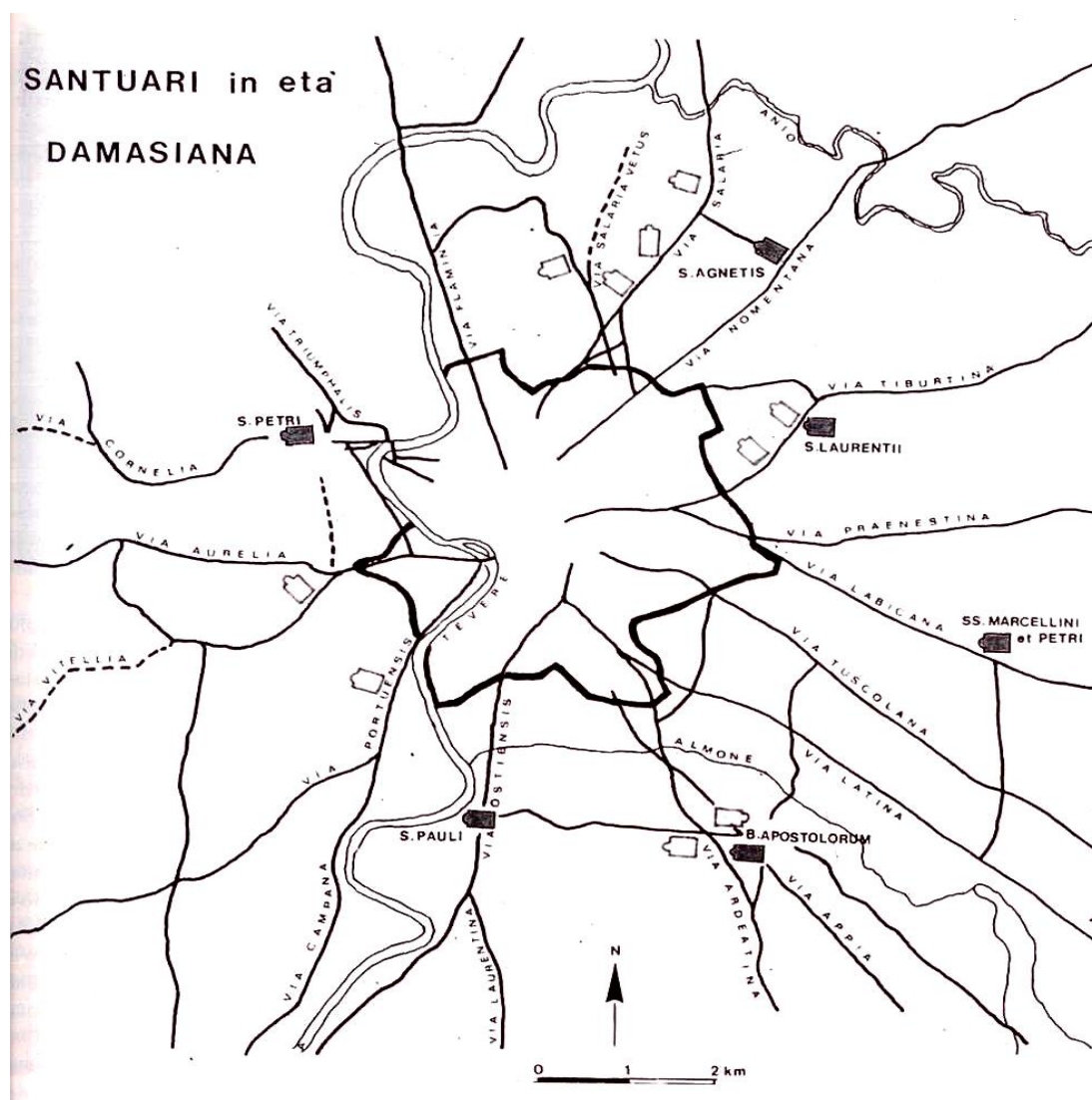
2.5 Beschrijving van de Romeinse circusvormige grafbasilieken

Hieronder volgt een beschrijving van de belangrijkste grafkerken die rond de Romeinse stadsmuren werden aangelegd. Hierbij zal worden gelet op de plaatsing van de basiliek, de opdrachtgever en de mogelijke datering.

¹³⁹ Yasin, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea*, 102-109.

¹⁴⁰ Ibidem, 115, 129.

¹⁴¹ Federico Marazzi, 'Rome in transition: economic and political change in the fourth and fifth centuries', in *Early Medieval Rome and the Christian West* (Leiden 2000) 22-26.

Afb. 12) Plattegrond met grafbasilieken. De zwarte basilieken zijn uit de periode van Constantijn en de witte uit de periode van Damasus I¹⁴²

De basiliek met kooromgang van Tor de' Schiavi

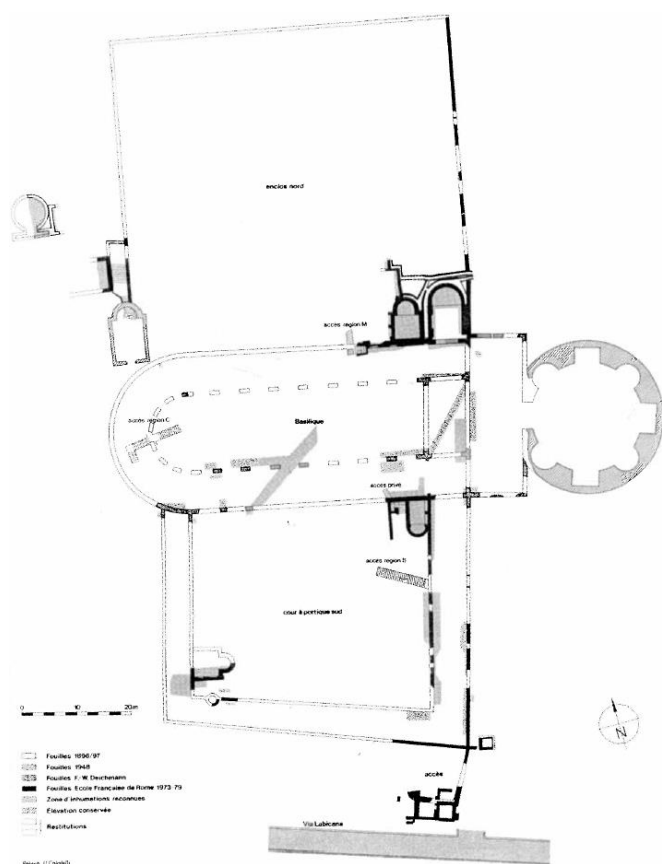
Aan de via Praenestina werd een basiliek aangelegd, met ten oosten daarvan een mausoleum dat *Tor de' Schiavi* (toren van de slaven) werd genoemd. De basiliek leek wat betreft de omvang en het interieur zeer op de Santi Marcellino e Pietro (die hieronder wordt beschreven), had een afmeting van 66 bij 12 meter en werd aangelegd in de eerste decennia van de vierde eeuw. Deze twee gebouwen lagen maar drie meter bij elkaar vandaag en op één lijn, dus het lijkt logisch dat ze dezelfde opdrachtgever hadden: de keizerlijke familie. Het is niet zeker aan wie het mausoleum toebehoorde en welke martelaren er werden vereerd in de basiliek of de omringende kleine catacomben. Wel geven zowel de ligging en aanleg, als de

¹⁴² Letizia Pani Ermini, *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000) 101.

oostelijke richting van de voorgevel (wat gebruikelijk was in deze periode) aan dat het hier gaat om een christelijk monument, omdat dit overeenkomstig is met andere soortgelijke grafbasilieken.

Aangezien noch in de basiliek, noch in geschreven bronnen aanwijzingen werden gevonden die leidden naar specifieke martelaren, wordt aangenomen dat deze kerk in eerste instantie puur werd aangelegd voor het keizerlijke bezit en pas in een latere periode werd gewijd aan het vereren van martelaren en doden. Dit is hetzelfde bij de basiliek van Marcellino en Pietro, waar voor de zesde eeuw ook geen martelaren werden genoemd. Doordat de basiliek van *Tor de' Schiavi* nooit werd toegeschreven aan een bepaalde martelaar, was deze waarschijnlijk al buiten gebruik geraakt in die periode.¹⁴³

SS. Marcellino e Pietro

Aan de via Labicana stond de Santi Marcellino e Pietro, een kerk die was gewijd aan de martelaren Marcellinus en Petrus. Volgens de *Liber Pontificalis* werd deze basiliek opgericht door keizer Constantijn, als de eerste kerk in Rome ter nagedachtenis aan de martelaren die stierven tijdens de christenvervolgingen onder keizer Diocletianus. Het bouwwerk, waarvan nu alleen de fundering nog over is, was 65 bij 29 meter en werd in het tweede decennium van de vierde eeuw aangelegd. Het middenschip van de kerk bevatte een halfronde arcade, zoals een deambulatorium, waardoor een deel van

de plattegrond cirkelvormig was (zie afbeelding 13)¹⁴⁴. De basiliek werd gebruikt voor het vereren van de martelaars en voor het houden van uitvaartdiensten voor overledenen.

Daarnaast kwam er een grote vraag naar begraafplaatsen binnen de kerk en werden de omgeving en de vloer van de basiliek bedekt met regelmatige rijen graven. Deze graven zijn

¹⁴³ Hugo Brandenburg, *Ancient Churches of Rome: From the fourth to the seventh century* (Turnhout 2005) 60-63.

¹⁴⁴ Afb. 10) La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel IV, 319.

een reden voor de vorm waarin deze kerk werd aangelegd. In de vierde eeuw werden catacomben in de buurt uitgebreid naar de ondergrond van de kerk en kon men nu ook via een ingang in de kerk de vereerde tombes bereiken. Volgens J. Guyon, de schrijver van het boek *Le Cimetiere "aux deux lauriers"* over deze kerk, zijn er na 325 ongeveer 8000 begrafenissen geweest in de onderliggende catacomben. Wellicht waren er nog eens 1000 begrafenissen in de basiliek, hetzelfde aantal onder de zuidelijke zuilengalerij en ongeveer 500 begrafenissen in de mausolea, een onbepaald aantal in het terrein ten noorden en zuiden van het complex.¹⁴⁵

Gedurende de vierde eeuw werden er aan de noord- en zuidzijde van de basiliek verschillende mausolea aangelegd. De meest bekende van deze was het mausoleum van keizerin Helena, de moeder van Constantijn die hier in 329 werd begraven. Door de aanwezigheid van bepaalde baksteenstempels en net geslagen munten uit 324-326 dateert men dit mausoleum in de eerste dertig jaar van de vierde eeuw. In dit gebouw was voor de tombe ook een altaar aanwezig waar eucharistievieringen konden plaatsvinden. Het is voor het eerst in de Romeinse architectuur dat er een nauw verband bestaat tussen een heilig gebouw en mausoleum.

In de vroege middeleeuwen werd de kerk verschillende keren gerenoveerd, bijvoorbeeld onder keizer Hadrianus I (772-779) en werden de gangen naar de martelaarstombes vergroot om meer ruimte te creëren voor de pelgrims. Dat de botten van de vereerde martelaren werden gestolen in 827 door Frankische monniken zou geleid kunnen hebben tot het minder in gebruik zijn van de basiliek. Deze gebeurtenis leidde ook tot het verval van het complex.¹⁴⁶

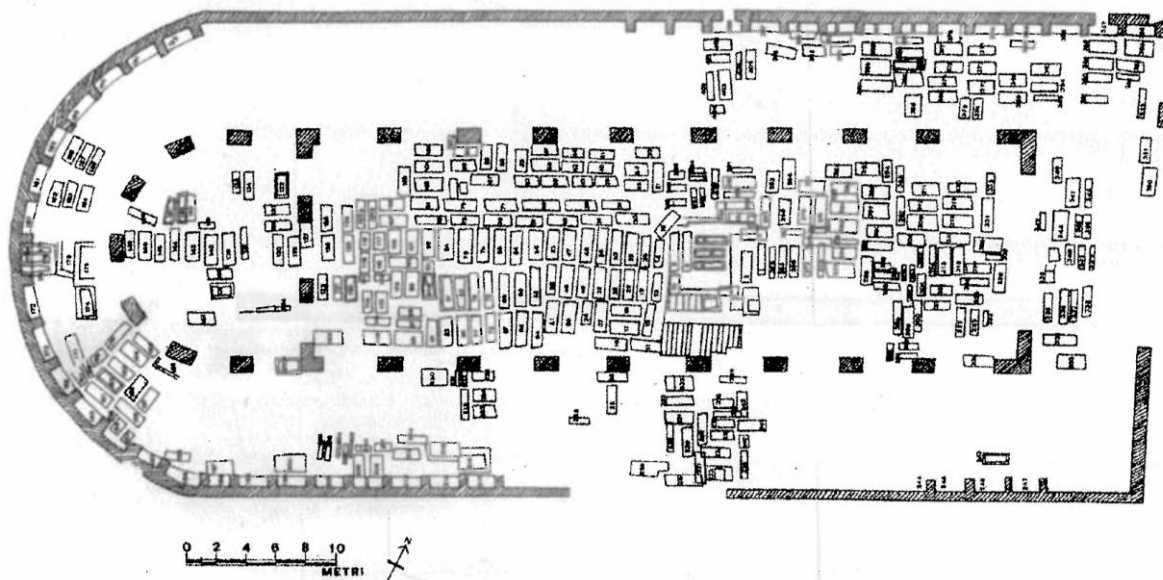
San Sebastiano (of Basilica Apostolorum)

Dit is de enige van de zeven cirkelvormige grafbasilieken die tot op heden nog grotendeels bewaard is gebleven, zij het in een barok-renovatie uit het begin van de zeventiende eeuw. De basiliek had een afmeting van 73 bij 30 meter en had net als de vorige twee basilieken een voorgevel die was gericht op het oosten. Mede door de overeenkomst in richting, grootte en plattegrond vormen deze drie kerken een groep die wordt gezien als contemporain. De grond van deze basiliek werd gevormd door de afdekkingsplaten van de onderliggende graven. De inscripties die zijn gevonden op de graven en munten die erin zijn gevonden stammen uit het vierde en vooral het vijfde decennium van de vierde eeuw, wat impliceert dat de basiliek zeker voor 330 werd gebouwd. Daardoor lijkt het ook hier te gaan om een bouwwerk dat in

¹⁴⁵ Ross Holloway, *Constantine & Rome*, 92.

¹⁴⁶ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 55-60.

opdracht van Constantijn werd gemaakt. In de kerk zijn naast de wandgraven, die vooral bovenop elkaar werden geplaatst in de westelijke muur, ook geprivilegieerde graven gevonden. Naast deze graven werden er lichamen onder de vloer van de kerk begraven en in de kerk was er plaats voor het uitvoeren van eucharistievieringen. Dit lijkt de eerdere opmerking, dat de vorm van de kerk werd bepaald door christelijke gebruiken, te bevestigen.

Afb. 14) Plattegrond van St. Sebastiaan met graven onder het oppervlak (door Nieddu & Styger).¹⁴⁷

De reden dat de basiliek van de heilige Sebastiaan op deze plaats werd gebouwd lijkt lastig te bepalen door de verschillende getuigenissen van primaire bronnen. Aangenomen wordt dat tijdens de christenvervolgingen in de derde eeuw, onder Decius (249-251) en Valerianus I (253-260), de overblijfselen van de belangrijkste christelijke apostelen, Petrus en Paulus, op deze plaatsen werden begraven, omdat de christenen in die periode hun geloof niet mochten uitoefenen en hun begraafplaatsen niet op konden. Nadat in de vroege middeleeuwen de verering van Petrus en Paulus werd verplaatst naar onder andere het Vaticaan, werd in de achtste eeuw de kerk opgedragen aan de heilige Sebastiaan die in de onderliggende catacombe was begraven.¹⁴⁸

De constante verering van St. Sebastiaan heeft ervoor gezorgd dat deze basiliek zo goed bewaard is gebleven, ofschoon met een paar aanpassingen. Paus Sixtus III (432-440) liet een klooster aan het complex toevoegen waardoor de cultus aanbidding in stand bleef en paus Nicolaas I (858-867) renoveerde het gehele complex.¹⁴⁹

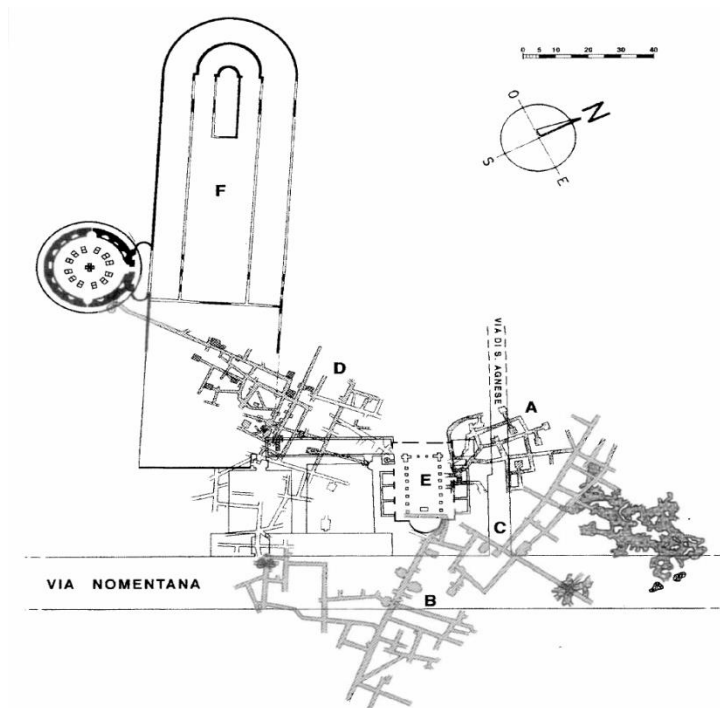
¹⁴⁷ La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel V, 301.

¹⁴⁸ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum'*, 133-134.

¹⁴⁹ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 69.

De basiliek van S. Agnese

Pas vanaf de Tweede Wereldoorlog worden de ruïnes van 98 bij 40 meter aan de via Nomentana gezien als die van een grote basiliek met kooromgang. In de *Liber Pontificalis* werd gemeld dat keizer Constantijn deze kerk toewijde aan de heilige martelares Agnes na

aandringen van zijn dochter Constantina. Dit gebeurde waarschijnlijk in de tijd dat zij weduwe was, tussen 337 en 351, maar er zijn weinig bronnen die spreken over de martelares die begraven was in een nabije catacombe. Wel is duidelijk dat de basiliek werd gebouwd op grond van de keizerlijke familie, door een lid van Constantijns familie dichtbij een martelaarscatacombe of op een martelaarsaltaar en in oostelijke richting, net als de

andere (reeds besproken) grafkerken. Ook hier zat de grond onder de vloer vol met op elkaar gestapelde graven die systematisch waren aangelegd. Door de snelle toename van aanhangers van de martelaarsculden in de vierde eeuw wilden gelovigen zo dicht mogelijk in de buurt van een martelaar begraven worden en in de door eucharistieviering geheiligde grond, dus ook op deze plek lag de grond helemaal vol.

Tegen de zuidelijke muur van de basiliek werd ook een mausoleum gebouwd (duidelijk te zien op bovenstaande afbeelding tegen de basiliek aan, die half over de begraafplaats werd geplaatst)¹⁵⁰, waar Constantina in 354 werd begraven en haar zus Helena in 360.¹⁵¹

De basiliek met kooromgang aan via Ardeatina

Deze basiliek, met een lengte van 60 meter, werd gevonden in de buurt van de catacombe van St. Callixtus. Volgens de *Liber Pontificalis* werd deze basiliek gesticht als grafkerk door paus Marcus (336) met behulp van keizer Constantijn op keizerlijke grond. Volgens andere bronnen werd deze basiliek aan de gemeenschap ‘gegeven’ door paus Damasus I (366-384) en

¹⁵⁰ Afb.12) La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel I, 250.

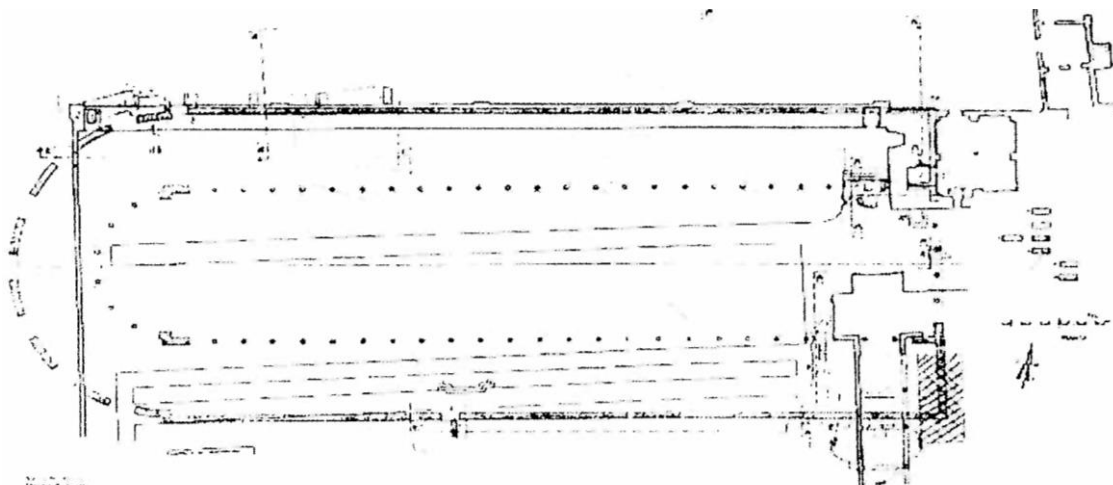
¹⁵¹ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 69-73.

werd hij hier zelf in begraven.¹⁵² Helaas is niet bekend ter ere van welke heilige de kerk werd gesticht. Bij deze basiliek werd een grote aanbouw gemaakt voor graven, die veelal bedekt waren. Het hele complex werd veelvuldig gebruikt en regelmatig werd zelfs de wandelgang bezet. De inscripties op sommige van deze graven stammen uit de periode van 368 tot 445.¹⁵³ Ten noorden van de apsis werd in de vijfde eeuw een mausoleum aangelegd en ten noorden van de basiliek werden waarschijnlijk ook mausolea gebouwd. Zowel in de kerk, het mausoleum als de zuilengang zijn vele contemporaine graven gevonden die dichtbij elkaar werden gecreëerd.¹⁵⁴

Tot ongeveer halverwege de vijfde eeuw werden de kerk en de zuilengang intensief gebruikt voor begrafenisactiviteiten en zelfs in de zesde en zevende eeuw kan dit nog, zij het sporadisch en in hergebruikte graven, het geval zijn geweest.¹⁵⁵

San Lorenzo fuori le mura

Deze grafbasiliek had dezelfde halfronde plattegrond als de voorafgaand beschreven basilieken en had een afmeting van 98 bij 35 meter. Waarschijnlijk is ook deze kerk gebouwd in de periode van de Constantijnse dynastie, op grond dat aan de keizerlijke familie toebehoorde. Dit was duidelijk een basiliek die bedoeld was voor het begraven van doden, want de onder de vloer lagen tal van graven en tegen de noordelijke en zuidelijke muur van het gebouw werden mausolea, zuilengangen en andere pandjes gebouwd. In de kerk leidde een trap naar de nabijgelegen catacombe en het vereerde graf van de heilige Laurentius, die was gestorven in 258 tijdens de vervolging van Valerianus.

Afb. 16) Plattegrond van de vroegere St. Laurentius basiliek.¹⁵⁶

¹⁵² Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 91.

¹⁵³ Focchi Nicolai, 'La nuova basilica circiforme', 102-103, 113.

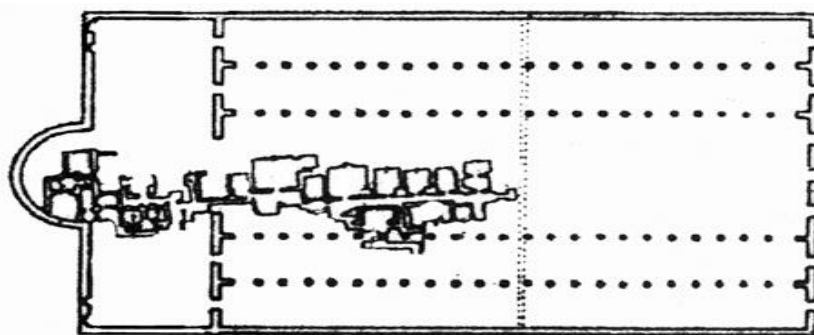
¹⁵⁴ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 86-87.

¹⁵⁵ Focchi Nicolai, 'La nuova basilica circiforme', 122.

Eind vijfde, begin zesde eeuw werd de kerk verbonden met de stadsmuur lang via Tiburtina. Aan het eind van de vierde, maar met name in de vijfde eeuw werden er een doopkapel, twee kloosters, andere kerken en voorzieningen voor pelgrims gebouwd in de buurt van de S. Lorenzo. En aan het eind van de zesde eeuw werd ten noorden van de grote basiliek, een tweede kerk gebouwd door paus Pelagius (579-590), in verband met de verdere ontwikkeling van de martelaarsculen. Vlak na de bouw van deze kleinere kerk werd de grote basiliek met kooromgang verlaten.¹⁵⁷

San Pietro in Vaticano

In het steeds christelijker wordende Rome van keizer Constantijn werd een grote basiliek opgericht op de Vaticaanse heuvel, ter herinnering aan de apostel Petrus, wiens tombe hier zou zijn geplaatst na zijn dood in de tijd van Nero. De necropolis die voor die tijd aanwezig was op deze plaats werd in de jaren 317-318 nog steeds gebruikt, aangezien er munten uit deze periode zijn gevonden in een urn. Toch was er ook bewijs om aan te nemen dat een deel van de kerk al was afgerond toen Constantijn in 337 overleed, dus men begon waarschijnlijk met de bouw van dit complex in het derde decennium van de vierde eeuw. Aangenomen wordt dat de basiliek volledig af en in gebruik was tijdens de periode van paus Liberius (352-366) en toen een omvang had van 123 bij 66 meter.

Afb. 17) De St. Pieterbasiliek ten tijde van Constantijn met de onderliggende necropolis¹⁵⁸

De St. Pieterbasiliek werd niet alleen gebruikt voor eucharistievieringen, maar ook voor herdenkingsdiensten voor de overledenen en de heilige Petrus, voor wie een groot altaar was gemaakt midden in de basiliek. Net als de voorgaande grafbasilieken werd ook de vloer van deze kerk gevuld met graven, waarvan velen toebehoorden aan de hoogste elite van de stad. Paus Damasus (366-384) liet een doopkapel aanleggen in het noordelijke deel van de basiliek

¹⁵⁶ La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel III, 357.

¹⁵⁷ Ibidem, 87-89.

¹⁵⁸ Website met informatie over de St. Pieterbasiliek: http://www.fogliarini.it/S.Pietro_in_Vaticano1.htm - bekeken op 10-07-2011.

en rond het jaar 400 werd ook een reeds bestaand mausoleum vergroot om te gaan dienen als dynastieke tombe voor de familie van de keizers Theodosius I, II en III. Paus Symmachus (498-514) vergrootte de eerder aangelegde doopkapel. Rond 600 werd het altaar voor Petrus verplaatst naar een verhoging die werd aangelegd. Door deze verbouwing werd een grafkelder in de vorm van een ring gecreëerd, die als voorbeeld bleek te dienen voor andere crypten, gemaakt in de westerse middeleeuwse architectuur.

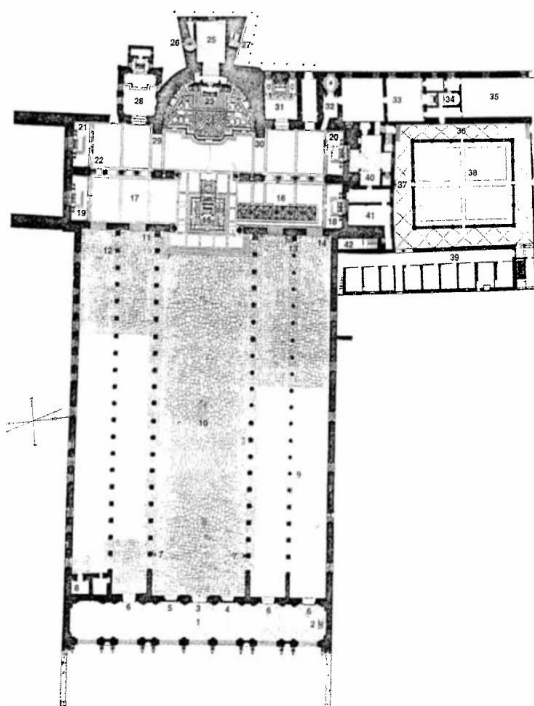
Aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw werd begonnen met de verbouwing van de oude basiliek die door Constantijn was opgericht. Het bestaande complex voldeed niet meer aan de nieuwe behoeften van die tijd en in 1505, onder paus Julius II, werd een nieuwe kerk gebouwd onder leiding van de Italiaanse architect en kunstschilder Bramante.¹⁵⁹

S. Paolo fuori le mura

Nadat de hoofdstad van het Romeinse rijk naar Constantinopel verhuisde in 330, werd deze basiliek, opgedragen aan de apostel Paulus, gebouwd aan de via Ostiense vlak buiten de stadsmuur van Rome. Er was al een kleine basiliek aanwezig boven de graftombe van Paulus, maar in het najaar van 338 lieten de keizers Theodosius, Valentianus II en Arcadius een nieuwe kerk bouwen. Het werd een groot bouwwerk van 128 bij 65 meter. Nadat het grootste

deel van de kerk volledig was ingericht, werd in 390/391 begonnen met de bouw van de vestibule en onder keizer Honorius (395-425) werd het geheel afgerond.¹⁶⁰

Gedurende de vijfde eeuw werden delen van de kerk verfraaid, hersteld en uitgebreid voor de vele bezoekende pelgrims en werd er een doopkapel gebouwd (zie afbeelding 18)¹⁶¹. Rond 600 werd de kerk aangepast aan de nieuwe eisen die werden gesteld aan een plaats waar martelaren werden vereerd. Onder paus Johannes VIII (872-882) werd een muur aangelegd rond de basiliek en de abdij, om deze te beschermen tegen invallen

¹⁵⁹ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 91-102.

¹⁶⁰ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma*, 91.

¹⁶¹ Afb. 15) La Regina (red.), *Lexicon Topographicum* deel I, 250.

van buitenaf en in de elfde eeuw werd de kerk, in opdracht van paus Gregorius VII (1073-1085), nogmaals verfraaid. Een grote brand in 1823 zorgde er uiteindelijk voor dat het merendeel van de basiliek werd verwoest, waarna is begonnen met de bouw van de huidige kerk.¹⁶²

Deze basiliek wordt in dit stuk genoemd, omdat de grond onder de vloer van de San Paolo volledig was gevuld met graven en hier dus sprake was van een grafbasiliek. Ook hier wilden mensen graag begraven worden in de buurt van een vereerde christen, in dit geval natuurlijk Paulus. In de vijfde eeuw werd dan ook een grote christelijke begraafplaats aangelegd om de basiliek heen, die nog voor eeuwen, tot in de middeleeuwen, zou worden gebruikt.¹⁶³

Santi Nereo ed Achilleo

Deze grafbasiliek, die werd opgedragen aan de martelaren Nereus en Achilleus, werd tegen het einde van de vierde eeuw gebouwd boven de catacombe van Domitilla. De kerk werd voor een deel onder de grond aangelegd om zo de martelaarstombes te kunnen omvatten.¹⁶⁴ Tijdens het pontificaat van paus Leo III (795-816) was de kerk, door de slechte ondergrond, bijna volledig in de grond verzonken en verwoest. Hij besloot daarop het oude gebouw te slopen en een nieuwe kerk te laten bouwen.¹⁶⁵

2.6 Casestudy: de Basiliek van St. Sebastiaan (of Basilica Apostolorum)

De basiliek van St. Sebastiaan is nog steeds te bezoeken in Rome, maar dan wel in een andere gedaante dan het oorspronkelijke gebouw en onder een andere naam. Bij de bouw van de originele basiliek werd deze de *Basilica Apostolorum* (basiliek van de apostelen) genoemd naar de heilige Paulus en Petrus die in het ondergrondse complex werden vereerd. Dit was onder andere te zien aan de vele inscripties met hun naam en aan een lofrede van Damasus over de twee apostelen.

*“Hic habitasse prius sanctos cognoscere debes
nomina quisq(ue) Petri pariter Pauliq(ue) requiris.
Discipulos oriens misit, quod sponte fatemur;
sanguinis ob meritum Christumq(ue) per astra secuti*

¹⁶² Officiële website van de S. Paolo fuori le mura:
http://www.vatican.va/various/basiliche/san_paolo/en/basilica/storia.htm - bekeken op 04-07-2011.

¹⁶³ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 114-130.

¹⁶⁴ Ibidem, 131.

¹⁶⁵ Officiële website van de Santi Nereo ed Achilleo:
http://www.vallicella.org/index.php?option=com_content&view=article&id=65&Itemid=40 – bekeken op 04-07-2011.

aetherios petiere sinus regnaque piorum:

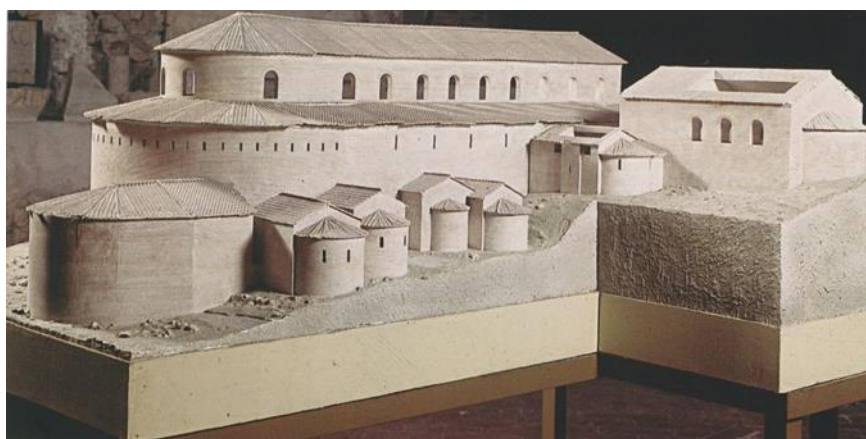
Roma suos potius meruit defendere cives.

*Haec Damasus vestras referat, nova sidera, laudes.*¹⁶⁶

In de achtste eeuw kreeg de basiliek haar huidige naam St. Sebastiaan, naar de vereerde martelaar die in de onderliggende catacombe lag begraven.¹⁶⁷

De oorspronkelijke basiliek was een stuk groter dan de huidige, die alleen het middenschip van de voorganger bezet, met een totaal oppervlak van ongeveer 2000 vierkante meter. De kerk had net als de hierboven beschreven kerken als doel om er graven in te plaatsen in de buurt van een martelaar en aan de hand daarvan werd ook de vorm en indeling bepaald. Doordat de ruimte voor graven onder de vloer van de basiliek en in de muren snel was opgevuld, werden er om het gebouw heen ook veel begraafplaatsen en mausolea gecreëerd.¹⁶⁸ In de loop van de vierde eeuw werden deze verschillende mausolea ten noorden van de basiliek verbonden en tot in de vijfde eeuw ontstonden deze ook ten zuiden van de kerk, zoals te zien is bij het reconstructiemodel gemaakt door G. Pacini op bovenstaande afbeelding.¹⁶⁹ In de

vierde eeuw, tijdens de heerschappij van paus Damasus I (366-384), werd een tweede rij mausolea aangelegd ten westen van de basiliek. Hier werden in de vijfde eeuw de

relikwieën van de heilige bisschop Quirinus van Siscia bewaard tijdens de barbaarse invallen. Dit is onder andere aan het licht gekomen door de vondst van een gedenkplaats voor apostelen met een altaar die werd opgegraven onder de basiliek.¹⁷⁰

De vloer van de antieke basiliek, waaronder de graven werden aangelegd, ligt ongeveer 25 centimeter onder het plaveisel van de huidige kerk. Tijdens opgravingen door onder andere Styger en Albani zijn onder de vloer van de basiliek meer dan 400 graven aangetroffen. Zo vond men in 1915 bijvoorbeeld 148 graven in de zijbeuken tussen de crypte

¹⁶⁶ *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, vol. V, 13273.

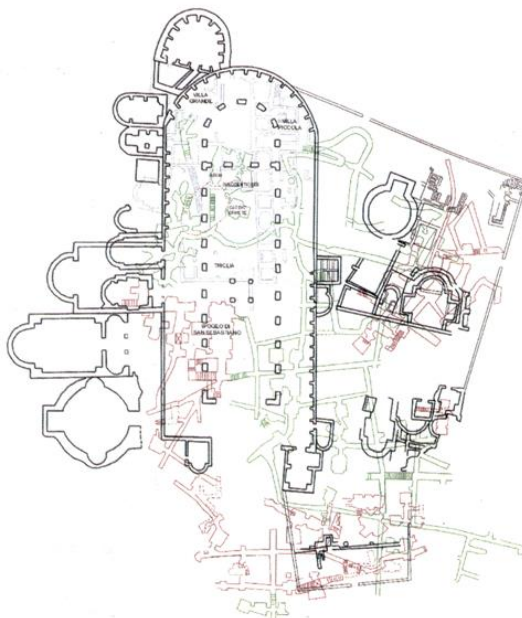
¹⁶⁷ Adriano La Regina (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. V (Roma 2008) 51.

¹⁶⁸ La Regina (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. II, 83.

¹⁶⁹ Ferrua, Antonio, *The basilica and the catacomb of saint Sebastian*, 52.

¹⁷⁰ Brandenburg, *Ancient Churches of Rome*, 63-69.

van St. Sebastiaan en de westelijke grens van het gebouw. De graven werden vaak twee, drie of soms wel vier dik boven elkaar geplaatst tot maximaal 3,30 meter onder het plaveisel. Er was hier sprake van simpele grafkuilen die van elkaar werden gescheiden door marmeren platen, afdekking met bakstenen of cement. De muren van de basiliek werden ook gemaakt met het doel graven te bevatten tussen de uitstekende pilaren tot aan de achtermuur, met regelmatige tussenpozen van ongeveer twee meter. Hieruit volgde weer de plaatsing van graven onder het plaveisel van de kooromgang rond de kerk, aangelegd in parallelle rijen met een maximaal aantal van zes.¹⁷¹ Vanaf het eerste moment dat hier graven in de vloer werden opgenomen gebeurde dit met regelmaat tot het begin van de vijfde eeuw. Daarna is er nog weinig documentatie voor het gebruik van graven in de basiliek, maar het lijkt mogelijk dat er nog tot het begin van de zesde eeuw gebruikt werd gemaakt van deze graven, hoewel dan waarschijnlijk zeer onregelmatig.¹⁷²

Afb. 20) De basiliek van St.

Sebastiaan met onderliggende catacombestelsel en omringende mausolea.¹⁷³

Er werden diverse soorten graven onder de vloer van de basiliek en daar omheen gecreëerd, waarvan de grafkuil het meest werd gebruikt, met name van elkaar gescheiden door metselwerk op één of meerdere niveaus. Vaak werden deze ook nog bedekt door er stenen van 60 bij 60 centimeter als een soort dakje overheen te plaatsen en werden ze van binnen bekleed met een kalklaag of stukken hergebruikt marmer. Een laag van kalk of marmer was ook een goede manier om een simpele grafkuil van boven af te sluiten. Tussen de kleine graven werden soms ook meer monumentale graven gemaakt in de vorm van sarcofagen. Uit het

¹⁷¹ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum'*, 100-107.

¹⁷² Ibidem, 133-134.

¹⁷³ Iacobone, Pasquale, *La Via Appia. Regiana viarum, via peregrinorum* (Roma 2005) 37.

grote formaat van deze graven, vaak geheel vervaardigd in marmer en versierd met belangrijke christelijke figuren, kan worden opgemaakt dat ze meestal voor meerdere doden werden gebruikt. Tenslotte zijn er ook graven bekend die boven de grond werden aangelegd.¹⁷⁴ Gezien de uniformiteit tussen de typen graven en het intensieve gebruik van de bruikbare hoeveelheid grond bevatte de basiliek in veel gevallen graven van mensen uit de hogere sociale en economische klassen van de bevolking. Zo kon men pronken met een ‘exclusieve’ begraafplaats binnen een bevoorrechte gemeenschap en dan met name de mensen met een marmeren sarcofaag of mausoleum worden geacht uit een hogere sociale klasse te komen. De grond voor graven die in het zicht lagen van de bezoekers en die makkelijk bereikbaar waren was duurder dan minder zichtbare en toegankelijke plaatsen.¹⁷⁵ Dit is veelal te zien aan de inscripties van bijvoorbeeld begrafenisgedichten die zijn aangetroffen op marmeren platen en sarcofagen of verwijzingen naar aristocratische families. Ook werden er soms beroepen vermeld op grafschriften waaruit op te maken valt tot welke klasse de overledene behoorde.¹⁷⁶ Toch is er nog te weinig onderzoek naar gedaan om er concrete getallen aan te verbinden.

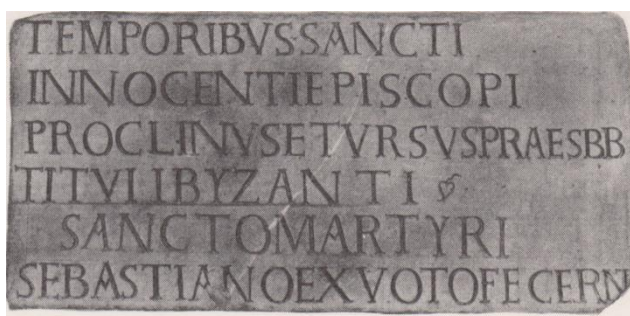
Naast bovenstaande grafschriften zijn er ook inscripties aangetroffen die verwijzen naar leden van de kerkelijke hiërarchie. Net als de meeste grafkerken in dezelfde periode, had de basiliek geen vaste clerus aan zich verbonden en behoorde de St. Sebastiaan toe aan een parochiekerk binnen de stad. Diverse inscripties verwijzen in dit geval naar de *titulus Byzantis* van de heilige Johannes en Paulus,¹⁷⁷ zoals onderstaande voorbeeld.

¹⁷⁴ La Regina, Adriano (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. II, 84-85.

¹⁷⁵ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum'*, 363-366.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 139-137, 368.

¹⁷⁷ Ferrua, *S. Sebastiano f.l.m. e la sua catacomb*, 19.

179

temporibus sancti
 Innocenti episcopi
 Proclinus et Ursus praesbb.
 titu[l]i Byzanti *folium*
 sancto martyri
 Sebastiano ex voto fecer(u)nt.¹⁷⁸

Behalve dat de basiliek werd gebouwd en ingedeeld met als doel een begraafplaats te creëren, was er ook plaats voor de herdenking van de doden. Zo kon de kooromgang worden gebruikt voor een begrafenisprocessie en werd de exedra ingericht voor herdenking en verering in de vorm van een *refrigerium*. In diverse mausolea werden ook aanwijzingen gevonden dat de doden werden vereerd door middel van het delen van een maaltijd, bijvoorbeeld in mausoleum VIII waar een *mensa* is aangetroffen die werd gebruikt tijdens zulke vieringen.¹⁸⁰

In bovenstaande tekst staat uitgelegd waarom de basiliek van St. Sebastiaan werd gebouwd en op welke manier deze werd gebruikt. Dit is veelal duidelijk geworden door inscripties die in situ zijn gevonden. Aan de hand van deze inscripties, opgravingen en onderzoek naar het gebouw zelf en de grond heeft men na kunnen gaan dat de basiliek, die in de vroegchristelijke periode is gebouwd, werd aangelegd in de vierde eeuw en tot het eind van de dertiende eeuw in gebruik is geweest waarna het geheel is gerestaureerd.¹⁸¹

2.7 Datering van de Romeinse grafbasilieken

Net als bij de catacomben is het lastig om de precieze datering van de grafbasilieken weer te geven. Vooral over de periode waarin gestopt werd met begravenissen is weinig bekend. Wat wel bekend is, is dat 88,9% van de bovenstaande kerken werd gebouwd in de eerste helft van de vierde eeuw en slechts één gebouw in de tweede helft van de vierde eeuw werd aangelegd (zie tabel 2 op de volgende pagina). Daarnaast werden de meeste basilieken direct na hun opbouw flink uitgebreid om de grote hoeveelheid begravenissen aan te kunnen. In de onderstaande grafiek staat zo duidelijk mogelijk aangegeven wanneer de Romeinse grafbasilieken werden opgericht en dus in gebruik genomen voor begravenissen, wanneer deze

¹⁷⁸ *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, vol. V, 13122.

¹⁷⁹ Giovanni Battista De Rossi & Pontificium Institutum Archaeologiae Christianae (red.), *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova series*, Vol. V (Rome 1922) Tab. III, d7.

¹⁸⁰ Nieddu, *La 'Basilica Apostolorum'*, 358-360.

¹⁸¹ *Ibidem*, 417.

werden uitgebreid en ontwikkeld om meer graven kwijt te kunnen en wanneer de basilieken buiten gebruik raakten.

Tabel 2: Datering van de circusvormige grafbasilieken

	4 ^e eeuw		5 ^e eeuw		6 ^e eeuw		7 ^e eeuw		8 ^e eeuw
	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft	2 ^e helft	1 ^e helft
Basiliek via Prenestina									
SS. Marcellino e Pietro									
San Sebastiano									
Sant' Agnese									
Basiliek via Ardeatina									
San Lorenzo fuori le mura									
San Pietro in Vaticano									
San Paolo fuori le mura									
SS. Nereo ed Achilleo									

In de grafbasilieken werden diverse soorten graven aangelegd, waarvan een simpele grafkuil de meest voorkomende was. Net als bij de nisgraven in de catacomben waren dit soort graven meestal bestemd voor de arme inwoners van de stad. Dit hing echter wel af van de plaats van het graf, dat wil zeggen in de kerk, al dan niet dicht bij het graf van een vereerde martelaar of buiten de kerk. Vanaf de bouw van de grafkerken werden de personen met een hoge status namelijk binnen de kerk begraven of natuurlijk in mooi gedecoreerde mausolea. Nadat een groot wordend deel van de Romeinse gemeenschap zich geleidelijk tot het christendom bekeerden waren deze graven echter steeds meer bestemd voor geestelijken. Ook hiervan was overigens een groot deel afkomstig uit de elite, want zij konden gewoon een hoge kerkelijke functie kopen. Op vele inscripties gevonden in het plaveisel van de antieke grafkerken of de mausolea stond te lezen wie er lag begraven of door wie dit graf was betaald, zoals duidelijk is geworden bij de uitgebreide bespreking van de basiliek van St. Sebastiaan. Vooral bij graven die in het zicht lagen van de bezoekers was dit van belang, want iedereen kon dan tijdens het vereren van de heiligen en het vieren van de eucharistie zien wie voldoende geld had om een mooi graf of zelfs een mausoleum te betalen.

3 - Romeinse begraafplaatsen binnen de stadsmuren

Vanaf de eerste helft van de zesde eeuw werden doden steeds systematischer binnen de stadsmuren begraven, een fenomeen dat voortduurde tot in de zevende eeuw. Men begon met het begraven van de doden dichtbij heiligdommen, in verlaten publieke gebouwen en open ruimtes, maar er is zeer weinig bewijs wat betreft de precieze data en aantallen.¹⁸²

3.1 Veranderingen binnen de stad Rome vanaf de vijfde eeuw

Voor het verschuiven van de Romeinse graven van buiten de stadsmuren naar binnen de muren worden vele verklaringen gegeven. Hieronder wordt een aantal hiervan genoemd en in het volgende hoofdstuk wordt hier verder op ingegaan. In ieder geval lijkt het begraven van de doden binnen de stadsmuren samen te hangen met verschillende oorlogen en plunderingen. Al vanaf de plunderingen van de Visigoten in 408 en 410 werd het lastiger om de doden buiten de stad te begraven en ook de Grieks-Gotische oorlog, waarbij Rome in 536 door de Ostrogoten werd geplunderd, lijkt een grote rol te spelen. Daarnaast kreeg de stad te maken met hongersnood en de pest.¹⁸³ Veel geleerden gaan er vanuit dat de stad tussen eind vijfde en begin zesde eeuw dan ook te maken kreeg met een daling van het inwoneraantal van maar liefst 90 procent. Bijvoorbeeld Procopius schreef in zijn boeken *Geschiedenis van de Oorlogen* (Ἰπέρ των πολέμων λόγοι) dat ten tijden van de Gotische oorlog veel vrouwen, kinderen en slaven de stad uit werden gestuurd in verband met een hongersnood. En volgens deze antieke auteur was dit ook de periode dat er doden binnen de stad werden begraven, alhoewel dit ook nog buiten de stad gebeurde.¹⁸⁴ Door bovengenoemde oorzaken kwam er binnen de stad veel ruimte vrij voor het houden van begrafenissen bij christelijke en publieke gebouwen.¹⁸⁵ Bij alle ellende waar Rome mee te maken kreeg kwam ook het element dat begraafplaatsen steeds meer een publieke functie kregen. Dit was vooral het geval in de middeleeuwen. Zo werden ze, door heel Europa heen, gebruikt voor markten of rustdagen en zelfs voor feesten. Waarschijnlijk begonnen de begrafenisgebruiken door al deze elementen dus steeds meer te veranderen en gingen de levenden ‘samenleven’ met de doden.

¹⁸² Fiocchi Nicolai, ‘L’organizzazione dello spazio funerario’, 56.

¹⁸³ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 136.

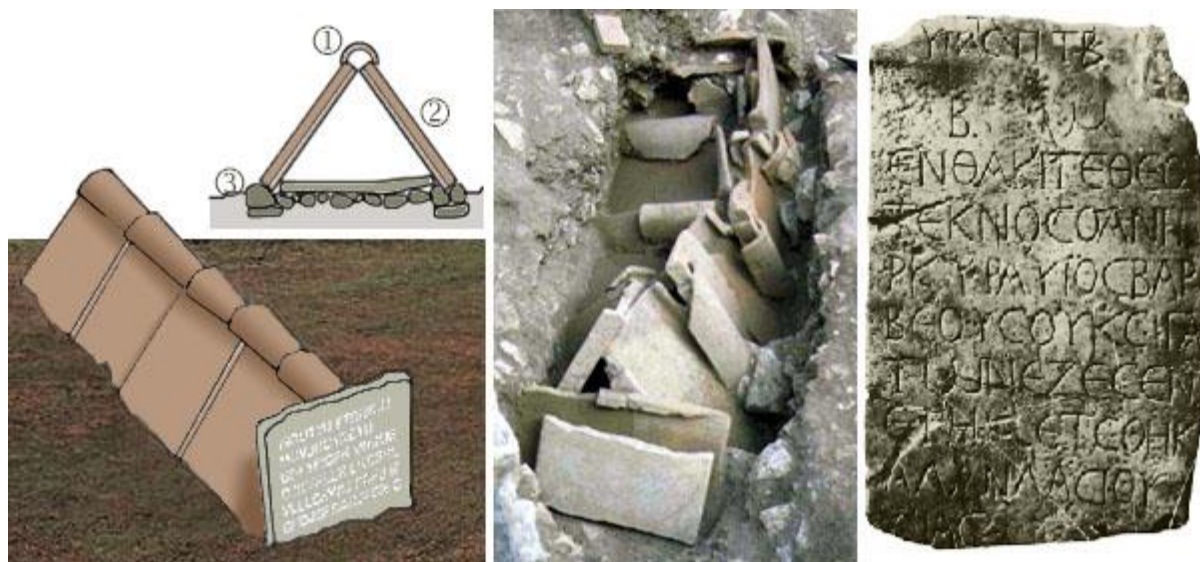
¹⁸⁴ Procopius, *Geschiedenis van de Oorlogen*, boek VI. 3 en boek VII. 13-16 via <http://www.gutenberg.org/files/20298/20298-h/20298-h.htm> - bekeken op 02-05-2013.

¹⁸⁵ Vincenzo Fiocchi Nicolai, ‘La trasformazione dello spazio pubblico a Roma tra tarda antichità e alto medioevo’, in *Mélanges de l’école Française de Roma, Antiquité (MEFRA)* volume 115 (2003), 1057.

3.2 Diverse soorten graven

Op de diverse begraafplaatsen binnen de stadsmuren werden verschillende soorten graven gebruikt. Roberto Meneghini en Riccardo Santangeli Valenzani beschrijven de diverse graven in hun boek *Roma nell'altomedioevo*¹⁸⁶. Om een duidelijk overzicht te geven van deze soorten graven, hun datering en hun vindplaatsen op verschillende, laat antieke begraafplaatsen, zal in dit hoofdstuk de indeling van Meneghini en Santangeli Valenziani worden overgenomen.

Ten eerste volgt hier een beschrijving van de verschillende soorten graven. Zo waren er de bedekte graven (*tombe a cappuccina*), waarbij de graven overdekt werden met, veelal bestempelde, grote bakstenen (zie onderstaande afbeelding). Daarnaast waren er de schuin bedekte graven (*tombe a emi-cappuccina*), waarvan de graven werden bedekt met twee schuingeplaatste bakstenen, die als een soort dakpannen tegen elkaar werden geplaatst. Er zijn twee gevallen bekend waarbij een pasgeborene onder zulke 'dakpannen' werd begraven.

Afb. 22) Links: een reconstructie van een (schuin)bedekt graf, waarbij 2 rijen tegels (1 en 2) bij elkaar worden gehouden door tegels aan de zijkant (3) en aan de voorkant wordt bedekt met grafsteen. Midden: een bedekt graf *in situ*. Rechts: een grafsteen uit de vierde eeuw, gevonden onder het piazza di Santa Felicita.¹⁸⁷

Vervolgens werden lichamen ook wel begraven in een simpele grafkuil, met of zonder versterkte muren, of in een amfora (kruik). Verder werd er een soort graftombe (*tomba a cassone*) gebruikt voor begrafenissen, wat betekent dat het lichaam werd begraven in een kleine, vierhoekige constructie van marmeren tegels, een soort sarcofaag. Echte sarcofagen uit de keizertijd werden ook wel hergebruikt, er werden ingemetselde nisgraven gebruikt en

¹⁸⁶ Roberto Meneghini & Riccardo Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica della città dal V al X secolo* (Roma: 2004).

¹⁸⁷ <http://www.rotaryfiinvest.org/attivita/SantaFelicita/lapide.html> - bekeken op 01-08-2011.

‘grafkamers’ gemaakt met meerdere rijen graven bovenop elkaar. Tenslotte zijn er diverse graven gevonden waarvan niet duidelijk was of het bedekte graven of graftombes waren of wellicht zelfs tot een ander type behoorden.¹⁸⁸ Volgens Meneghini zijn de Romeinse graven vanuit typologisch oogpunt zeer representatief voor alle vormen van begraven in de late oudheid en vroege middeleeuwen. Zo werden de meest arme mensen begraven in een simpele grafkuil en was een bedekt graf het meest gangbaar in die periode. Daarnaast waren de graftombes veel duurder en kon slechts een enkeling zich een hergebruikte marmeren sarcofaag veroorloven. Door het soort graven te onderzoeken en te rangschikken kan er worden onderzocht hoeveel procent van de gevonden graven behoort aan een overledene uit een bepaalde economische klasse.¹⁸⁹

3.3 *Grafgiften in de binnenstedelijke graven*

In 23 van de bovengenoemde 85 begraafplaatsen werden grafgiften gevonden van allerlei aard en materiaal. Het gaat hier voornamelijk om gesloten of halfopen voorwerp van glas of aardewerk, waarvan de betekenis en de inhoud onbekend zijn. Deze voorwerpen worden door Meneghini en Santangeli Valenzani grafflessen of grafvazen (*ampolle funerarie*) genoemd en worden getypeerd als vroeg middeleeuws. De vazen van aardewerk zijn vergeleken met contemporaine vazen en potten en daaruit valt te concluderen dat de herkomst van deze vazen lokaal of regionaal is, of ten minste dat ze afkomstig zijn uit Midden- en Zuid-Italië. Degenen die te dateren zijn, stammen voornamelijk uit het eind van de zesde en het begin van de zevende eeuw. Van de in totaal negentien gevonden grafvazen van glas, is van elf de vorm te achterhalen met een bijpassende datering. Deze werden namelijk lokaal geproduceerd in de zesde en zevende eeuw. Naast deze voorwerpen zijn er onder andere ook sieraden, munten, kledingstukken en een wapen aangetroffen in de graven binnen de stadsmuren.¹⁹⁰ In het onderstaande overzicht zijn de grafgiften met hun eventuele datering bijgevoegd voor een zo compleet mogelijk overzicht.

3.4 *De economische achtergrond van de begraafplaatsen binnen de muren*

De begraafplaatsen in catacomben en grafbasilieken waren allemaal buiten de muren van de stad geplaatst, waarschijnlijk omdat dit in de Wet der XII Tafelen (*Duodecim Tabulae* of *Lex Duodecim Tabularum*) stond opgetekend. Deze wet bestond uit regels wat betreft publieks- en

¹⁸⁸ Meneghini & Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo*, 105-108.

¹⁸⁹ Maria Stella Arena (red.), *Roma dall'Antichità al Medioevo* (Roma 2001) 230.

¹⁹⁰ Meneghini, Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica*, 109-113.

privaatrecht en dateert van halverwege de vijfde eeuw voor Chr.¹⁹¹ Hierin stond geschreven: “*Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*”,¹⁹² wat betekent dat er geen begrafenis of crematie van een lichaam plaats mag vinden in een stad. Toen men in de vijfde en zesde eeuw geleidelijk steeds meer doden binnen de stadsmuur ging begraven hield men zich blijkbaar niet meer aan deze wet, terwijl deze toen nog niet officieel was afgeschaft. Daarnaast is het onduidelijk wat de precieze achtergrond is van de verschuiving van graven van buiten naar binnen de stad. Vaak wordt aangenomen dat de christelijke gemeenschap de martelaren en hun relieken volgden, maar uit onderzoek naar de chronologie van binnenstedelijke begraafplaatsen en de verplaatsing van relieken lijkt het er eerder op dat de martelaren de doden volgden naar de stad en niet andersom.¹⁹³ Toch lijkt het duidelijk dat de graven *ad sanctos* en het dichtst bij de kerk een hoge sociale status hadden en dus werden gekocht door de rijken, maar er waren daarentegen ook veel begraafplaatsen die niet verbonden waren aan een kerk en waaruit niet op te maken valt dat het ging om een graf van een bepaalde waarde.¹⁹⁴ De *ad sanctos* graven werden overigens niet aanbevolen door de kerk, maar ook niet verboden. Het begraven van de doden lag eigenlijk buiten de controle van de kerk, net als de organisatie van de plaats waar graven werden aangelegd, ondanks de aanwezigheid van de martelaarsgraven.¹⁹⁵ De kerk leek dan ook geen vast beleid te hebben wat betreft de aanleg van graven en een deel van de verantwoordelijkheid lag nog steeds bij de overheid. Wel zorgde de kerk er steeds meer voor dat armen konden worden begraven door een bijdrage van de christelijke gemeenschap.¹⁹⁶

In de vierde eeuw bestond de stad Rome niet alleen binnen de muren, maar ook daarbuiten uit kernen van bewoning en kerken bij de voorstedelijke begraafplaatsen. Binnen de stad vond men daarentegen ook landelijke stukken in de vorm van parken behorend bij aristocratische villa's of tuinen (*horti*). Dit is van belang omdat een aantal van de binnenstedelijke begraafplaatsen in verband gebracht kan worden met kerken verbonden aan deze *horti*, zoals St. Eusebius (nr. 11) en St. Bibiana (nr. 64). Hier is sprake van een begraafplaats bij een kerk, maar er is geen enkele duidelijke connectie met de kerk gevonden.¹⁹⁷ De vraag is dus wie in bezit was van de grond waarin de graven zijn aangelegd, want dit kan een wettelijk eigendom zijn, een eenvoudig bezit, een formele instantie of een

¹⁹¹ Costambeys, ‘Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome’, 170-171.

¹⁹² <http://www.thelatinlibrary.com/12tables.html> - bekeken op 28-03-2013.

¹⁹³ Costambeys, ‘Burial topography and the power of the church’, 172.

¹⁹⁴ Roberto Meneghini & Riccardo Santangeli Valenzani, ‘Sepulture intramurane e paesaggio urbano a Roma tra V e VII secolo DC – Aggiornamenti e considerazioni’, in *Archeologia Medievale* 22 (1995) 286.

¹⁹⁵ Rebillard, *The care of the dead in late antiquity*, 175-177.

¹⁹⁶ Rebillard, *The care of the dead in late antiquity*, 119-121.

¹⁹⁷ Costambeys, ‘Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome’, 174-175.

simpel type van informele of rituele verbondenheid. Dit is met de beschikbare informatie onmogelijk vast te stellen, maar aangezien voor een begraafplaats altijd land nodig is, moet de ontwikkeling daarvan op één of andere manier verbonden zijn geweest met de geschiedenis van grondbezit binnen de stad. Deze stukken land maakten niet altijd deel uit van het eigendom van de kerk en ook wanneer dat wel het geval was, kon deze kerk nog in privébezit zijn of van de geestelijke gemeenschap.¹⁹⁸ Zo behoorde stedelijke planning ook tot de taken van de Romeinse elite. De keizer had alle macht over de publieke gebouwen en tempels, maar vanaf de vijfde en zesde eeuw ging dit beheer over in de handen van de elite en het pausdom. Uit dit systeem van patronage van de elite met betrekking tot de stedelijke gebouwen bleek de sterke band tussen de elite en de stad Rome.¹⁹⁹ De kerk leek deze functie van patroon echter steeds meer over te willen nemen en met succes. De rijke landeigenaars verdienden steeds minder aan het beschikbaar stellen van vrije grond rondom de stad om een begraafplaats op aan te leggen, want het begraven van de doden in onbewoonbare gebieden buiten de stad werd vanaf de vijfde eeuw steeds meer verdrongen door het plaatsen van graven in ongebruikte tussenruimten binnen de stad zelf. De elite die veel grond beheerde werd dus steeds meer bedreigd door de kerk die een steviger economische en sociale structuur van patronage opzette.²⁰⁰

Bovenstaande was ook het geval bij bebouwing binnen de stad. In de vierde eeuw hadden de christenen geen controle over de macht en rijkdom van de elite, en de kerk had veel minder rijkdom. De kerken binnen de stad werden dan vaak ook beheerd door de naamgever en niet door de paus. Vanaf eind vierde, begin vijfde eeuw begon hier echter verandering in te komen doordat een groeiend deel van de Romeinse elite christelijk werd. Zij wilden overigens nog wel steeds de controle behouden, zeker in een gebied waar een bepaalde familie altijd veel land in bezit had gehad. Door de bouw van kerken in dichtbevolkte delen van de stad werd aan de inwoners dan ook duidelijk gemaakt wie deze had betaald. Het was een lastige situatie, want aan de ene kant wilde de geestelijken autonomie, maar aan de andere kant was het pausdom van Rome nog afhankelijk van de steun van de aristocratie.²⁰¹

Het is altijd lastig geweest om voor het Romeinse Rijk, en in dit geval Rome in het bijzonder, de demografische ontwikkeling en het welzijn van de burgers vast te stellen, onder andere door de grote sociaal economische verschillen en politieke ongelijkheid. Toch is

¹⁹⁸ Costambeys, 'Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome', 176.

¹⁹⁹ Salzman, 'The Christianization of sacred time and sacred space', 133-134.

²⁰⁰ Nicholas Purcell, 'The populace of Rome in late antiquity', in *The transformation of Urbs Roma in Late Antiquity* (Portsmouth 1999) 152-156.

²⁰¹ Marazzi, 'Rome in transition: economic and political change in the fourth and fifth centuries', 32-37.

bijvoorbeeld de bevolkingsdruk van bijzonder belang voor het begrip van de interactie tussen economische en demografische ontwikkeling en de beperking van de productie wat betreft duurzame groei. Helaas is ook hiervoor geen bron bekend waarin staat dat toenemende bevolkingsdruk zorgde voor economische groei. Wel wordt aangenomen dat er in Rome een daling plaatsvond van inwoners in de vijfde en zesde eeuw, onder andere door oorlogen en ziektes zoals de pest en dit moet effect gehad hebben op de positieve of negatieve groei van de economie.²⁰² Er waren minder publieke en privé-middelen beschikbaar voor verbetering van de stad en infrastructuur, want de belastingvraag bleef hetzelfde terwijl er minder inwoners waren om dit te betalen.²⁰³ Volgens Neil Christie had Rome omstreeks 400 ongeveer 500.000 inwoners, een aantal dat onder invloed van plunderingen, ziektes en migraties daalde tot circa 250.000 rond het jaar 500. Hierdoor verminderde de inbreng van de elite in de stad, maar er kwam ook minder behoefte aan onderdak. Dit zorgde er samen met de plunderingen voor dat het bewoonde gebied van Rome compacter werd en zich meer tussen de stadsmuren bevond.²⁰⁴

3.5 De stedelijke begraafplaatsen en hun datering

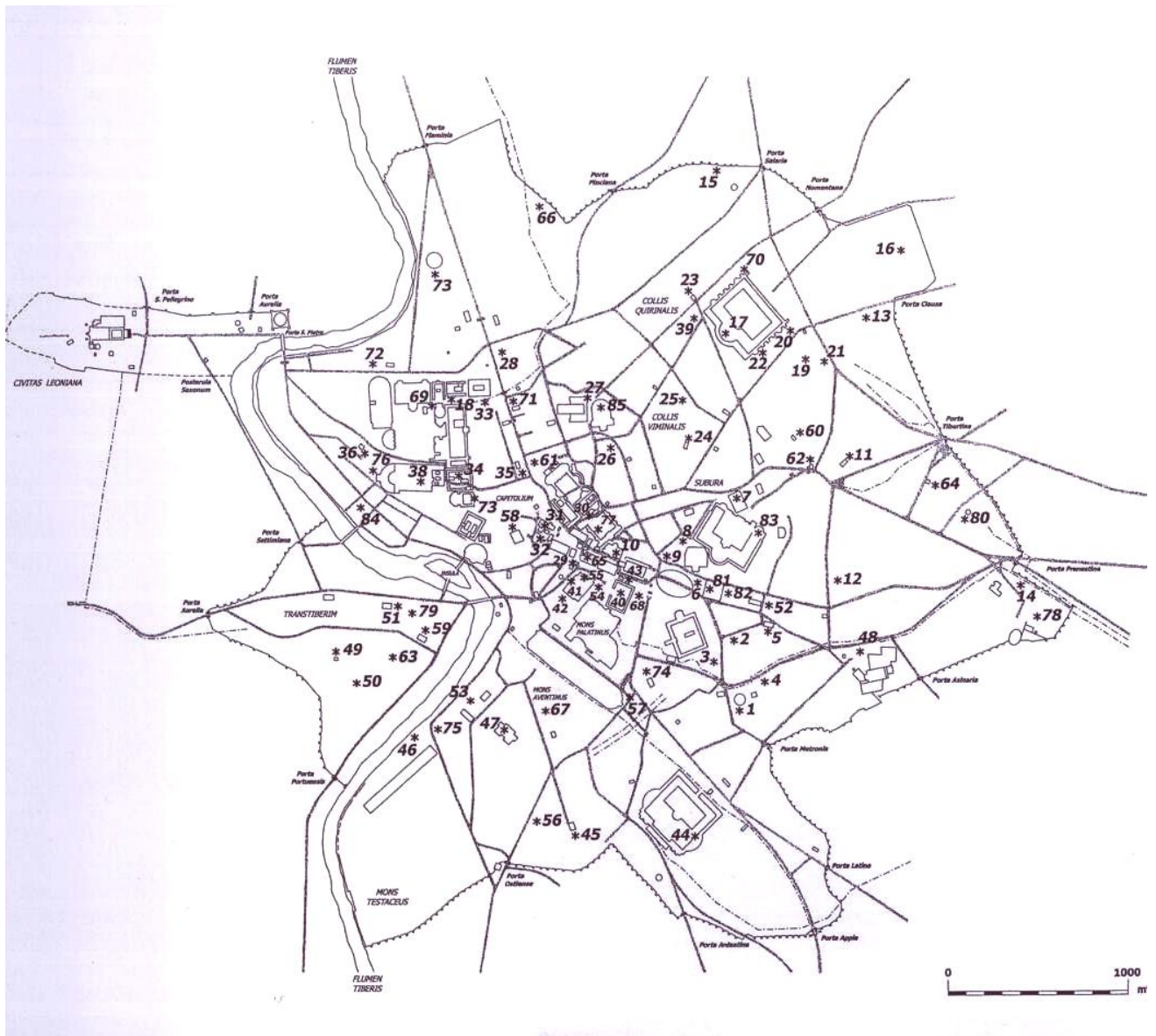
Volgens Meneghini en Santangeli Valenziani zijn er tot nu toe 85 begraafplaatsen gevonden uit de late oudheid binnen de stadsmuren van Rome. Aan de hand van stratigrafie en overgebleven grafgiften, zoals glas, keramiek en munten, kan aan sommige van deze begraafplaatsen een datering worden toegekend. Volgens Marios Costambeys is het patroon van de vindplaatsen van de graven echter lukraak, omdat dit meer te maken heeft met moderne bouwwerkzaamheden waarbij graven worden ontdekt, dan met concreet historische of archeologische criteria. Het is daarom ook lastig te bepalen of sommige graven behoorden aan een eigenlijk gemeenschappelijke begraafplaats, een kleinere familiebegraafplaats of dat er slechts sprake is van een random graf.²⁰⁵ Hieronder volgt een overzicht van de verschillende plaatsen met de soorten graven die er zijn aangetroffen en een eventuele datering.

²⁰² Walter Scheidel (red.), *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world* (Cambridge 2007) 43, 60-66.

²⁰³ Scheidel (red.), *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*, 758.

²⁰⁴ Neil Christie, *The fall of the Western Roman Empire* (New York 2011) 149.

²⁰⁵ Marios Costambeys, 'Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome', in *Papers of the British School at Rome*, volume 69 (London 2001) 173.

Afb. 23) Plattegrond van Rome met begraafplaatsen, genummerd zoals ze hieronder worden behandeld.²⁰⁶

²⁰⁶ Meneghini, Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica*, 104.

- 1) S. Stefano Rotondo: Op deze begraafplaats werden bedekte graven gevonden. Helaas is het aantal hiervan onbekend, maar wel is duidelijk dat ze afkomstig zijn uit de zesde tot achtste eeuw.
- 2) Celio-Ospedale Militare: Verschillende grafkuilen werden hier gemaakt, met en zonder versterkte muren, maar het aantal is onbekend. Dit geldt ook voor graven in amfora. Verder was er één graf dat niet geïdentificeerd is. Door de bestudering van de verschillende gesteentelagen wordt de periode waarin deze begraafplaats werd gebruikt gedateerd als zesde tot zevende eeuws, behalve drie grafkuilen die halverwege de vijfde eeuw al werden gebruikt. Dit komt overeen met de grafghosten die in deze graven zijn gevonden, namelijk één aardewerken grafvaas en drie glazen grafvazen. De vaas van aardewerk heeft een hoogte van elf centimeter en was met rode verf beschilderd. De vazen werden gemaakt aan het eind van de vijfde of in de zesde eeuw.²⁰⁷
- 3) Celio-Via Dei Simmaci: Hier werden twee pasgeborenen begraven in een schuin bedekt graf. De gebruikperiode van de begraafplaats was in de vijfde en zesde eeuw.
- 4) Celio-Ospizio dell'Addolorata: Zeven bedekte graven zijn hier gevonden.
- 5) SS. Quattro Coronati: Op deze begraafplaats werd één graftombe ontdekt en daarnaast nog een onbekend aantal niet geïdentificeerde graven. Verder is hier één aardewerken grafvaas gevonden.
- 6) Piazza del Colosseo: Hier zijn vele graven bewaard gebleven, want naast twee simpele grafkuilen, twee graftombes en vier onbekende graven, werden hier ook nog eens 65 bedekte graven ontdekt. Van deze graven stammen er 35 uit de vijfde eeuw, 28 uit de zesde tot zevende eeuw en van de anderen is geen duidelijke chronologie te geven. Daarnaast zijn in deze graven vier aardewerken grafvazen en één glazen aangetroffen. Van de vazen in aardewerk stamt er één uit de vijfde eeuw.²⁰⁸
- 7) Porticus Liviae: Van de vijftien bewaarde graven waren er zes bedekt, zes onbekend en drie in een simpele grafkuil. Ze stammen uit de tweede helft van de zesde eeuw. In deze graven werden zes kledingstukken, een wapen en één glazen grafvaas aangetroffen. De vaas van glas is 8 centimeter hoog en gedateerd als een voorwerp uit eind zesde, begin zevende eeuw. De vondst van een

²⁰⁷ Roberto Meneghini & Riccardo Santangeli Valenzani, 'Sepolture intramurane e paesaggio urbano a Roma tra V e VII secolo', in *La storia economica di Roma nell'alto Medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici* (Firenze 1993) 98.

²⁰⁸ Roberto Meneghini & Riccardo Santangeli Valenzani, 'Sepolture intramurane e paesaggio urbano a Roma tra V e VII secolo', 98.

wapen in dit graf is zeer bijzonder en het gaat hier om een zwaard, een *spatha* (zie bovenstaande afbeelding)²⁰⁹. Onder de kledingstukken waren een gesp van een riem en riemlussen. Dit alles, samen met de anatomie van de overledene wijst erop dat het hier gaat om een niet-autochtone man, maar wellicht een Germaan.²¹⁰

- 8) Via della Polveriera: Slechts één bedekt graf werd hier gevonden met daarin een grafvaas van aardewerk.
- 9) Via degli Annibaldi: Drie bedekte graven zijn hier bewaard gebleven.
- 10) Basilica di Massenzio: Hier werd een bedekt graf, een simpele grafkuil en een onbekend aantal ingemetselde nisgraven gevonden. Deze nisgraven werden gedateerd uit de zesde eeuw. Daarnaast lagen hier één sieraad in de vorm van een paar oorbellen van glas²¹¹ en een glazen grafvaas.
- 11) Esquilino-S. Eusebio: Op deze plaats was tenminste één bedekt graf en een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven.
- 12) Via Ariosta: Eén bedekt graf werd hier gevonden. Verder werd er een twijfelachtige vondst gedaan van een ‘christelijk’ lampje en een ‘middeleeuwse’ munt.²¹² Vanwege de onzekere aard van deze voorwerpen heb ik ze niet verder opgenomen in mijn overzicht.
- 13) Via Varese: Ook op deze begraafplaats werd slecht één bedekt graf gevonden.
- 14) Terme Eleniane: Hier werden drie bedekte graven ontdekt.
- 15) Via Campania: Slechts twee bedekte graven zijn op deze plaats overgebleven.
- 16) Castro Pretorio: Een onbekend aantal bedekte graven en simpele nisgraven was hier aanwezig.
- 17) Terme di Diocleziano: Op deze plek werd één graf ontdekt waarvan niet zeker is of het om een bedekt graf of een graftombe gaat.
- 18) Via del Seminario: Eén graftombe werd hier gevonden.
- 19) Piazza dei Cinquecento: Twee bedekte graven zijn overgebleven op deze plek, die in de keizertijd dienst deed als latrine.²¹³
- 20) Piazza dei Cinquecento: Slechts één graftombe werd hier gevonden.

²⁰⁹ Afb.) Foto van de glazen grafvaas, de *spatha* en de gesp voor een riem, gemaakt in het Museo Nazionale Romano - Crypta Balbi door S. Goudsmit.

²¹⁰ Meneghini & Santangeli Valenzani, ‘Sepolture intramurane e paesaggio urbano a Roma’, 99.

²¹¹ Ibidem, 99.

²¹² Ibidem, 99.

²¹³ Ibidem, 100.

- 21) Nuova Stazione ferroviaria di Termini: Hier werd een onbekend aantal bedekte graven en graftomben ontdekt. Sommige van deze graftombes lijken uit de periode van Theodorik de Grote (474-526) te stammen.
- 22) Piazza dei Cinquecento: Op deze plaats is één bedekt graf gevonden.
- 23) S. Susanna: Hier waren tenminste drie bedekte graven en een onbekend aantal graven in rijen boven elkaar. Daarnaast werden er nog twee hergebruikte sarcofagen aangetroffen. De datering loopt van de zesde tot de achtste eeuw.
- 24) S. Lorenzo in Panisperna: Twee graftombes, een onbekend aantal hergebruikte sarcofagen en twee grafvazen van glas zijn hier begraven.
- 25) Viminale-ministero degli Interni: Hier zijn drie bedekte graven aangetroffen. Daarnaast is hier een christelijke grafinscriptie gevonden uit 454 en een glazen grafvaas.
- 26) Via Mazzarino: Er werden op deze begraafplaats vier graftombes, één amfora, een hergebruikte sarcofaag en één ingemetseld nisgraf ontdekt.
- 27) Piazza del Quirinale: Een onbekend aantal graftombes was op deze plaats aanwezig. Hierin werden vier sieraden, zoals een bronzen speld, een broche en een zilveren ringetje met benen vulling, één bronzen muntstuk en een grafvaas van glas gevonden.²¹⁴
- 28) Via del Mortaro: Slechts één simpele grafkuil werd hier gevonden met daarin twee sieraden waaronder een zilveren ring met een granaatsteentje en drie muntstukken.²¹⁵
- 29) S. Maria Antiqua: Op deze begraafplaats was een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven, uit de zesde en zevende eeuw. Verder lag er een onbekend aantal glazen en aardewerken grafvazen.
- 30) Foro di Nerva: Maar één bedekte tombe werd hier ontdekt.
- 31) Tabularium: Hier waren tenminste twee bedekte graven en een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven, afkomstig uit de vijfde tot zevende eeuw.
- 32) Clivo Capitolino: Eén bedekt graf en één simpele grafkuil werden hier ontdekt, met daarin een aardewerken en een glazen grafvaas. De vaas van aardewerk is 9,3 centimeter hoog en heeft een dubbele, gebogen handvat. Door deze vorm te vergelijken met aardewerk dat is gevonden in de Crypta Balbi lijkt het dateerbaar aan het einde van de zesde eeuw en weet men dat het reeds in de zevende eeuw uit productie was. Volgens stratigrafisch onderzoek stamt deze begraafplaats uit de zesde eeuw.

²¹⁴ Meneghini & Santangeli Valenzani, 'Sepulture intramurane e paesaggio urbano a Roma', 101.

²¹⁵ Ibidem, 101.

- 33) Piazza S. Macuto: Op deze plek werd één graf gevonden waarvan het onduidelijk was of het een bedekt graf of een grafombe betrof.
- 34) Porticus Minucia: Twee bedekte graven en een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven lagen hier. Aan de hand van stratigrafie is bepaald dat ten minste twee graven uit de tweede helft van de zesde of de zevende eeuw stammen.²¹⁶
- 35) S. Marco: Van de bedekte graven, de amfora en de grafombe werd op deze plaats elk één gevonden. De begraafplaats was in gebruik in de vijfde en zesde eeuw.
- 36) Palazzo della Cancelleria: Op deze begraafplaats was een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven en tenminste één bedekt graf.
- 37) Mausoleo di Augusto: In de buurt van dit mausoleum werden 23 bedekte graven, een metalen lepel²¹⁷ en een kam gemaakt van hout gevonden.
- 38) Teatro di Pompeo-Via dei Barbieri: Een onbekend aantal bedekte graven lag hier.
- 39) Via Torino: Op deze begraafplaats lag een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven.
- 40) Palatino-Vigna Barberini: Negen bedekte graven, vijf simpele grafkuilen en één grafombe werden hier ontdekt, die allen stammen uit de periode van de vijfde tot de zevende eeuw. Daarnaast lagen er vijf kledingstukken, één sieraad, een kam, een schaar en een glazen grafvaas. De vaas van glas is 12,5 centimeter hoog en dateerbaar tussen het einde van de vijfde eeuw en de zevende eeuw. Tot de gevonden kledingstukken behoren knopen en gespen voor een riem. Net als bij een graf gevonden bij Porticus Liviae (nr. 7) wordt er verondersteld dat het hier gaat om graven van Germanen. De kam die hier werd gevonden is gemaakt van been en de overledene was in dit geval van Ostrogotische afkomst.²¹⁸
- 41) Palatino-Bastione Farnesiano: Hier lagen tenminste twee bedekte graven uit de vijfde tot zesde eeuw.
- 42) Palatino-Tempio della Magna Mater: Slechts één simpele grafkuil was hier overgebleven.
- 43) Palatino-Terme presso l'Arco di Tito: Op deze plek is maar één bedekt graf gevonden.
- 44) Terme di Caracalla: Hier werden 26 simpele grafkuilen ontdekt uit de zesde en de zevende eeuw. Ook vond men hier één sieraad, twee grafvazen van aardewerk en één van glas. De glazen grafvaas is ongeveer 17 centimeter hoog en stamt uit eind zesde, begin zevende eeuw.
- 45) S. Saba: Op deze begraafplaats werd een recordaantal van 120 graven gevonden, die in meerdere rijen op elkaar waren geplaatst. Sommige van deze loculi hadden een

²¹⁶ Meneghini & Santangeli Valenzani, 'Sepulture intramurane e paesaggio urbano a Roma', 102.

²¹⁷ Ibidem, 102.

²¹⁸ Meneghini, Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica*, 115.

inscriptie op de afdichtende tegel of in het cement, uit de zesde, zevende of achtste eeuw.

- 46) Lungotevere Testaccio: Hier werden één bedekt graf, één amfora en vijf grafkuilen met versterkte muren gevonden. Het graf in amfora stamt uit de eerste helft van de vijfde eeuw en de andere graven stammen uit de periode vanaf halverwege de zesde tot het begin van de zevende eeuw. Daarnaast zijn hier één glazen grafvaas en twee stuks van aardewerk aangetroffen. De vaas van aardewerk is overeenkomstig met een vaas gevonden in een graf in de Crypta Balbi (nr. 73) en kan gedateerd worden in de zevende eeuw.
- 47) Aventino-Terme Deciane: Een onbekend aantal bedekte graven, simpele grafkuilen en ongeïdentificeerde graven was op deze plek aanwezig. Verder zijn er een onbekend aantal muntstukken ‘van Oriëntaalse keizers’²¹⁹ en één grafvaas van glas gevonden.
- 48) Piazza S. Giovanni in Laterano: Wederom werd hier een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven ontdekt, naast twee bedekte graven en een simpele grafkuil. Hierin werden twee aardewerken grafvazen gevonden.
- 49) S. Cosimato: Naast de slechts twee bedekte graven, werden hier ook christelijke grafinscripties gevonden uit de zesde eeuw. Verder trof men één grafvaas van aardewerk en één van glas aan op deze begraafplaats.
- 50) Via S. Francesco a Ripa: Hier werd slechts één bedekt graf gevonden.
- 51) Viale Trastevere-S. Crisogono: Op deze plaats werden vier graftombes en twee opnieuw gebruikte sarcofagen ontdekt.
- 52) S. Clemente: Naast een ongeïdentificeerd graf lagen hier ook tenminste 16 graven in meerdere rijen boven elkaar. Deze graven zijn te dateren uit de zevende en achtste eeuw.
- 53) Aventino-Parco degli Aranci: Slechts één bedekt graf werd hier ontdekt.
- 54) Palatino-Clivo Palatino: Ook hier werd slechts één bedekt graf gevonden.
- 55) Palatino-Domus Tiberiana: Op deze plaats werden twee amfora aangetroffen. Volgens onderzoek door middel van stratigrafie stamt de begraafplaats uit de zesde tot zevende eeuw.
- 56) Via della Piramide Cestia: Een onbekend aantal bedekte graven was hier aanwezig.
- 57) Piazza del Circo Massimo: Hier werd één bedekt graf ontdekt.
- 58) Campidoglio-Via del Campidoglio: Eén tombe met meerdere rijen graven werd op deze plaats aangetroffen.

²¹⁹ Meneghini & Santangeli Valenzani, ‘Sepulture intramurane e paesaggio urbano a Roma’, 103.

- 59) S. Cecilia: Hier werden twee graftombes ontdekt uit de periode van de tweede helft van de zesde, tot de zevende eeuw. Verder werd hier één aardewerken grafvaas gevonden.
- 60) S. Andrea Catabarbara: Op deze begraafplaats vond men twee sarcofagen die opnieuw werden gebruikt en een onbekend aantal graven die in meerdere rijen boven elkaar waren geplaatst.
- 61) Piazza Venezia: Slechts één bedekt graf werd hier ontdekt samen met een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven.
- 62) S. Vito-Arco di Gallieno: Wederom is dit een plaats waar maar één bedekt graf werd overgeleverd.
- 63) Via Anicia-Caserma Lamarmora: Op deze plek werd een amfora gevonden. Volgens onderzoek door middel van stratigrafie stamt de begraafplaats uit de vijfde eeuw.
- 64) S. Bibiano: Een onbekend aantal graftombes werd hier gebruikt, evenals ten minste drie hergebruikte sarcofagen.
- 65) Foro Romano-Casa delle Vestali: De twee graven die hier werden gevonden bevonden zich in een simpele grafkuil en in een amfora.
- 66) Pincio-Villa Medici: Op deze plek werd een onbekend aantal bedekte graven, simpele grafkuilen en amforen gevonden. Veertien hiervan werden gedateerd als uit zesde eeuw.
- 67) Aventino-Largo Arrigo VII: Hier werd één bedekt graf aangetroffen.
- 68) Palatino-Pendice Orientale: Een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven was hier hier aanwezig.
- 69) Salita dei Crescenzi-Terme Neroniano Alessandrine: Slechts één bedekt graf werd op deze plek gevonden.
- 70) Ministero delle Finanze-Terme di Diocleziano: Een onbekend aantal ongeïdentificeerde graven was hier hier aanwezig.
- 71) Palazzo Sciarra-Via Lata: Wederom een onbekend aantal graven, maar dan de bedekte vorm. Sommige tegels die werden gebruikt voor het afdekken van de graven dateren uit de vijfde tot de zevende eeuw.
- 72) Palazzo Altemps: Hier werden een schuin bedekt graf en een amfora aangetroffen. Door middel van stratigrafie wordt de datering van de begraafplaats gehouden op de tweede helft van de zesde eeuw tot de zevende eeuw.
- 73) Crypta Balbi: Op deze begraafplaats werden vele soorten graven gebruikt, waarvan er een aantal zijn gevonden. Zo waren er tenminste één half bedekt graf, een graftombe, een amfora, een hergebruikte sarcofaag en drie simpele grafkuilen. Daarnaast was er

een onbekend aantal bedekte graven, ingemetselde nisgraven en ongeïdentificeerde graven. De begraafplaats was in gebruik van de vijfde tot de zevende eeuw. Tenslotte werden hier drie grafvazen gevonden gemaakt van aardewerk, waarvan er één dateerbaar is van halverwege de zesde tot de zevende eeuw en een ander is gedateerd in zevende eeuw.

- 74) S. Gregorio al Celio: Hier werden elf tombes gevonden, met meerdere rijen graven op elkaar, uit de zesde tot zevende eeuw.
- 75) Testaccio-Via Marmorata: Slechts één bedekt graf werd hier ontdekt.
- 76) Teatro di Pompeo-Palazzo Righetti: Op deze plek werd wederom slechts één bedekt graf ontdekt.
- 77) Foro della Pace: Hier werden twee bedekte graven, vier simpele grafkuilen, drie amforen en een ingemetseld nisgraf aangetroffen. Onderzoek door middel van stratigrafie wees uit dat de begraafplaats stamt uit de zesde eeuw.
- 78) S. Croco in Gerusalemme: Eén bedekt graf en een ander graf werden hier gevonden.
- 79) S. Pasquale: Deze begraafplaats bestond uit verschillende soorten graven, waarvan twee bedekte graven, één schuin bedekt graf, twee amforen, twee graftombes en een simpele grafkuil deel uitmaakten. Daarnaast zijn er twee grafvazen gemaakt van glas gevonden. Eén van de twee vazen is 24 centimeter hoog en volgens dateringen stamt deze uit eind zesde, begin zevende eeuw. De begraafplaats was in gebruik vanaf de tweede helft van de zesde tot de zevende eeuw.
- 80) Ninfeo degli Orti Liciniani: Een onbekend aantal amforen is hier gevonden.
- 81) Ludus Magnus: Slechts één bedekt graf werd hier ontdekt.
- 82) Via di S. Giovanni in Laterano: Op deze plaats werd een ongeïdentificeerd graf aangetroffen.
- 83) Terme di Traiano: Deze begraafplaats bevatte onder andere een bedekt graf, een schuin bedekt graf en dertien simpele grafkuilen. Verder is hier één grafvaas van aardewerk aangetroffen van tien centimeter hoog, die in vergelijking met corresponderende exemplaren goed gedateerd kan worden als een vaas uit het begin van de zesde eeuw tot de zevende eeuw. Een deel van de begraafplaats dateert uit de vijfde eeuw en een ander deel uit de zesde en zevende eeuw.
- 84) Palazzo Spada: Hier werden achttien bedekte graven ontdekt afkomstig uit de zesde en zevende eeuw en één glazen grafvaas.
- 85) Vicolo Mazzarino: Op deze plek werd slechts één schuin bedekt graf gevonden uit de vroege middeleeuwen.

3.6 Casestudy nr. 73: Crypta Balbi

De *Crypta Balbi* kan goed dienen als voorbeeld voor de begraafplaatsen binnen de stad, omdat het bezocht kan worden en er in verhouding tot de andere begraafplaatsen relatief veel informatie beschikbaar is over dit gebouw en de graven die daar zijn aangetroffen. Vandaag de dag maakt de *Crypta Balbi* onderdeel uit van het Nationaal museum van Rome (*Museo nazionale romano*)²²⁰ en kan het worden bezocht. Het is een museum voor stedelijke archeologie waar documentatie en reconstructies te zien zijn over de evolutie van ruimtelijke ordening, nederzettingen en het gebruik hiervan door de eeuwen heen. Een deel van de informatie en afbeeldingen voor dit stuk komt dan ook uit het museum zelf.

Afb. 25) Reconstructie van de Crypta Balbi met de omgeving zoals het er in de 5^e-6^e eeuw moet hebben uitgezien.²²¹

De *Crypta Balbi* is vernoemd naar Lucius Cornelius Balbus, een Romeinse militair en politicus uit de eerste eeuw v. Chr., die in het jaar 13 v. Chr. een theater met aangrenzende *crypte* liet bouwen in Rome om zijn overwinning op de Garamanten (een volk uit het huidige Libië) te vieren.²²² De crypte was een lang en vierkant gebouw dat aan de achterkant met een theaterpodium was verbonden. Het bouwwerk had een lengte van 67 meter en was omringd door een lange gang. Dit type lange gang met een dak en ramen wordt een *crypta* genoemd.

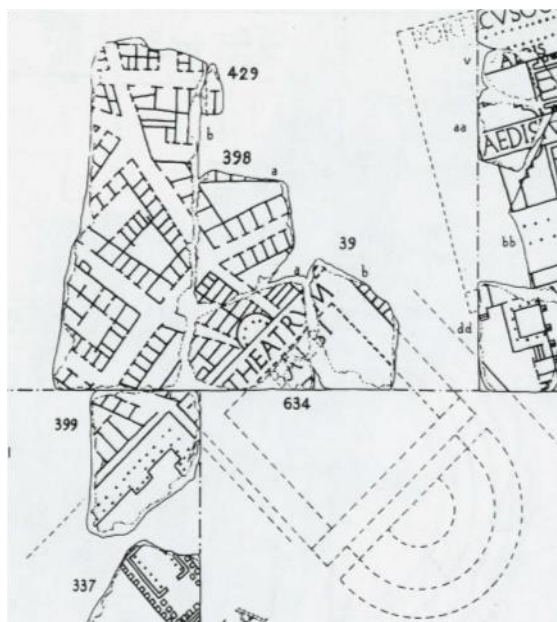
²²⁰ Museo Nazionale Romano - Crypta Balbi, Via delle Botteghe Oscure 31, 00186 Roma, Italia.

²²¹ Foto gemaakt in het Museo Nazionale Romano - Crypta Balbi door S. Goudsmit.

²²² Eva Margareta Steinby (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae*, Volume I (Roma 1993) 326.

Aan de oostkant van het gebouw bevond zich een exedra, oftewel een halfronde nis of uitbouw. Deze exedra had in de originele vorm wellicht een opening aan de oostkant en binnenin een rij met zes zuilen.²²³

In de eerste eeuw na Chr. werd er tegen de buitenmuur van de Crypta Balbi een openbaar toilet aangelegd voor de bezoekers van zowel het theater, als de nabijgelegen *Porticus Minucia*. Nadat een brand op het Marsveld ook de Crypta had aangetast werden de nissen van de voorgevel opgevuld met bakstenen. In de tijd van keizer Hadrianus (117 - 138) werd in de exedra een monumentale latrine aangelegd. Ook werd de Crypta omgebouwd tot een *porticus* met twee verdiepingen, maar het behield dezelfde naam. Op de Forma Urbis, een grote marmeren plattegrond gemaakt onder de Severische keizers aan het begin van de derde eeuw, is te zien hoe het oppervlak van de Crypta Balbi eruit gezien moet hebben.²²⁴

Afb. 26) Kopie van de delen 30 en 35 van de Forma Urbis.²²⁵

Afb. 27) Reconstructietekening van G. Gatti.²²⁶

De eerste tekenen van een verschuiving in het gebruik van de binnenruimte van de Crypta Balbi komen worden zichtbaar aan het begin van de vierde eeuw door de verplaatsing van diverse pilaren.²²⁷ In de tweede helft van de vierde eeuw wordt in dit deel van de Crypta een nederzetting gevormd. Tegelijkertijd wordt het publieke toilet verlaten en aan het eind van de vijfde eeuw maakt dit deel van de exedra plaats voor een kleine werkplaats voor de productie

²²³ Steinby (red.), *Lexicon topographicum*, Vol. I, 327.

²²⁴ Museo Nazionale Romano - Crypta Balbi.

²²⁵ Foto gemaakt in het Museo Nazionale Romano - Crypta Balbi door S. Goudsmit.

²²⁶ Steinby (red.), *Lexicon topographicum*, Vol. I, 454.

²²⁷ *Ibidem*, 328.

van glas en in de zevende eeuw werd die weer vervangen door een kalkoven.²²⁸ Het omringende gebied wordt gedurende deze periode ook gekenmerkt door hergebruik van publieke gebouwen. In de zesde eeuw zijn er steeds meer hutjes gebouwd in de omgeving, welke zijdelings zijn aangelegd naast kleine begraafplaatsen die zijn vervaardigd in onbruik geraakte publieke gebouwen. Door zowel politiek-militaire gebeurtenissen, als natuurrampen in de eerste 25 jaar van de vijfde eeuw kon het gebeuren dat de *Crypta Balbi* voor een groot deel in onbruik raakte vanaf het tweede kwart van diezelfde eeuw. De hoeveelheid stedelijk puin dat in deze periode werd gedumpt op deze plek toont aan dat het gebouw haar voorgaande functie had verloren, waarschijnlijk tegelijk met het in verval raken van het verbonden theater. In ieder geval tot in de zesde eeuw werd de *Crypta Balbi* als urbane stortplaats gebruikt.²²⁹

Zoals eerder beschreven kwamen er tussen de vijfde en zevende eeuw steeds meer begraafplaatsen binnen de stadsmuren van Rome. In eerste instantie lagen deze zeer verspreid over de gehele stad en veelal in verlaten gebouwen en gebieden. Rond de zevende en achtste eeuw werden steeds meer binnenstedelijke begraafplaatsen rond cultusgebouwen en kloosters aangelegd. Soms werden er kleine objecten, zoals glazen potten en munten in een graf achter gelaten. Ook werd vanaf de zesde en zevende eeuw soms de Germaanse traditie overgenomen van het begraven van de doden met kleding aan en voorzien van uitrusting. Hierdoor werd het mogelijk om de etnische identiteit van sommige doden te bepalen. Ook in de *Crypta Balbi* werden graven ontdekt met daarin een aantal grafgiften.²³⁰

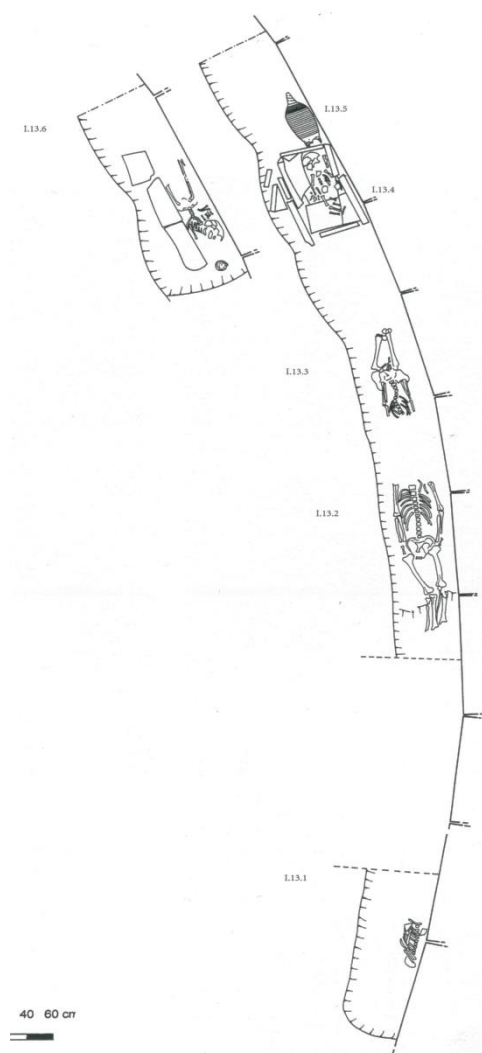
Ver in de zesde eeuw werd de exedra van de *Crypta Balbi* gebruikt als begraafplaats en er zijn hier dan ook diverse graven terug gevonden. De bescheiden graven werden gevonden in de geul van de in onbruik geraakte latrine die was gevuld met grond en puin. Drie lichamen, een volwassen man en twee jonge vrouwen, werden in een simpele grafkuil begraven. Daarnaast werden er twee jonge kinderen begraven, één in een amfoor er één in een kistje van hergebruikt materiaal. Tenslotte werd er nog een vijfjarige jongen gevonden in een bedekt graf. Het gaat hier om zeer goedkope graven en slechts in één graf zijn er grafgiften gevonden.²³¹ Hieronder volgt een overzicht van de graven met eventuele grafgiften die zijn aangetroffen in de *Crypta Balbi*.

²²⁸ Maria Stella Arena (red.), *Roma dall'Antichità al Medioevo* (Roma 2001) 594.

²²⁹ Steinby (red.), *Lexicon topographicum*, Vol. I, 328.

²³⁰ Museo Nazionale Romano - *Crypta Balbi*.

²³¹ Arena (red.), *Roma dall'Antichità al Medioevo*, 245.

De skeletresten die zijn gevonden in de exedra en hiernaast zijn weergegeven op afbeelding 28.²³² Deze zijn deels verminkt en niet meer compleet, wat wordt geweten aan grafschennis en rondlopende dieren. Van onder naar boven zijn de graven genummerd van I.13.1 tot en met I.13.5, met het losliggende liggende graf als nummer I.13.6.

- Graf I.13.1 bevat de incomplete resten van een zeer jonge vrouw waarvan bijvoorbeeld het hoofd en de onderste ledematen ontbreken. Wel is duidelijk dat ze met haar hoofd richting het noorden werd begraven.²³³
- In graf I.13.2 zijn de resten van een man van middelbare leeftijd gevonden met een lengte van 1.60 meter. Ook dit skelet mist meerdere onderdelen waaronder het hoofd, dat wederom in noordelijke richting was geplaatst.²³⁴
- In grafkuil I.13.3 werd een meisje begraven aan het einde van haar tienerjaren, met een lengte van 1.50 meter. Ook dit skelet mist onder andere het hoofd, dat in dit geval in zuidelijke richting was begraven.²³⁵
- Graf I.13.4 bestaat uit een baby in een ovalen grafkist zonder deksel, gemaakt van hergebruikte stukken marmer en baksteen. Deze foetus of vroeggeboren baby was waarschijnlijk een meisje en werd met het hoofdje richting het noorden geplaatst.²³⁶
- I.13.5 is een graf dat is gemaakt van een hergebruikte amfoor die met het uiteinde is geplaatst tegen het voorgaande graf (I.13.4). Delen van de zijkant en de hals zijn verwijderd om de bijna voldragen foetus in de amfoor te kunnen plaatsen.²³⁷

²³² Arena (red.), *Roma dall'Antichità al Medioevo*, 247.

²³³ Ibidem, 247.

²³⁴ Ibidem, 247.

²³⁵ Ibidem, 247.

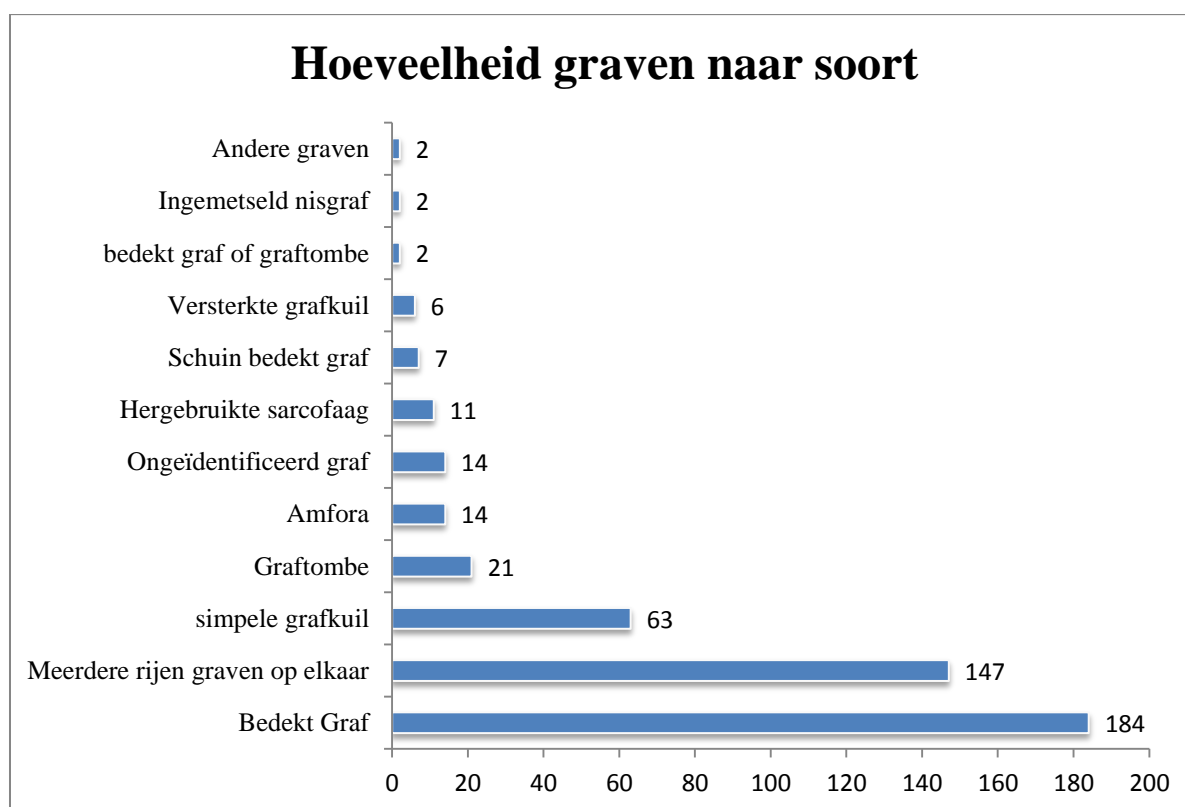
²³⁶ Ibidem, 248.

²³⁷ Ibidem, 249.

- Graf I.13.6 was onder de twee voorgaande graven geplaatst. Ook dit graf werd gemaakt van hergebruikte elementen, zoals marmer en baksteen. Deze waren geplaatst tussen de muur van de voormalige latrine en de halfronde exedra waardoor een soort schuin bedekt graf ontstond zonder bodem. Op die plek werd een kindje van vijf jaar oud begraven met het hoofd richting het zuiden. In dit laatste graf werd ook een aardewerken grafvaas gevonden. De vaas is bolvormig, met een korte nek en deze werd waarschijnlijk net naast het lichaam geplaatst, direct onder de rand van het graf.²³⁸

3.7 Een overzicht van de informatie over begraafplaatsen

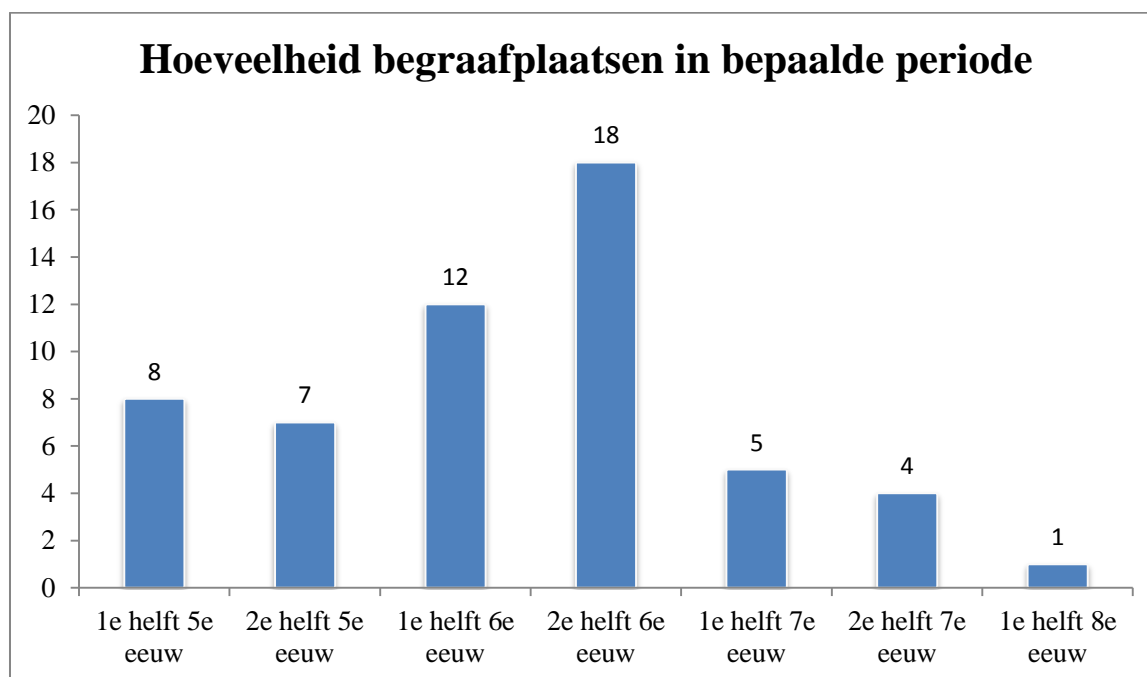
Aan de hand van bovenstaande informatie staat hieronder een grafiek, gemaakt van het aantal aanwezige graven, 473 in totaal, ingedeeld naar hun soort.

In deze grafiek is duidelijk te zien dat de meeste graven bedekt waren, namelijk 184 van de 473. Daarnaast werd er veel gebruik gemaakt van de (wand)graven waarbij verschillende graven bovenop elkaar werden geplaatst, in totaal 147. Verder werden ingemetselde nisgraven (loculi) en versterkte grafkuilen waarschijnlijk weinig gebruikt, want daar werden respectievelijk maar twee en zes van teruggevonden.

²³⁸ Arena (red.), *Roma dall'Antichità al Medioevo*, 249.

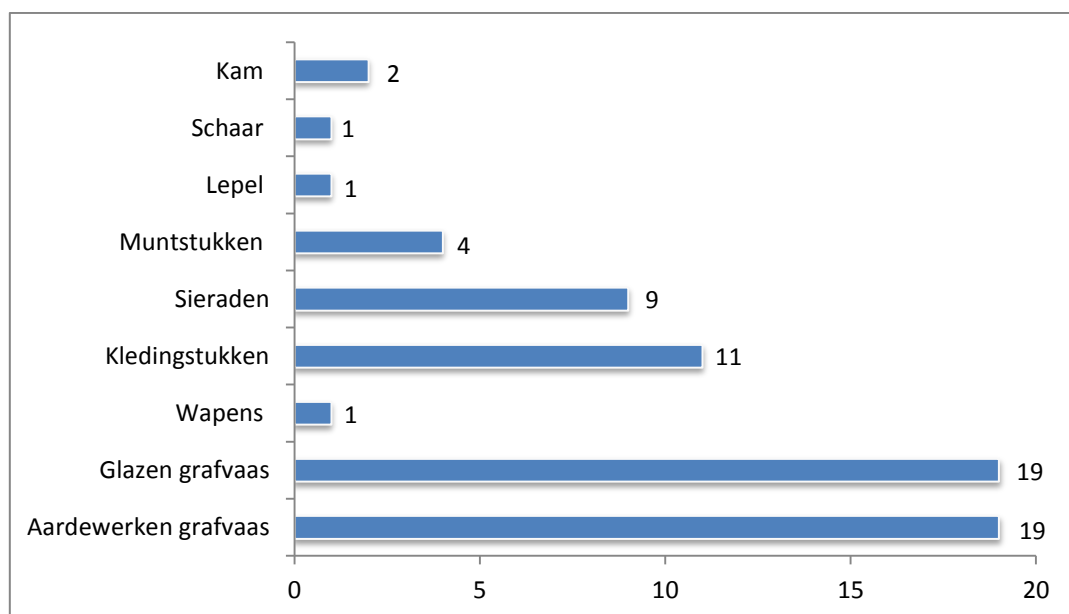
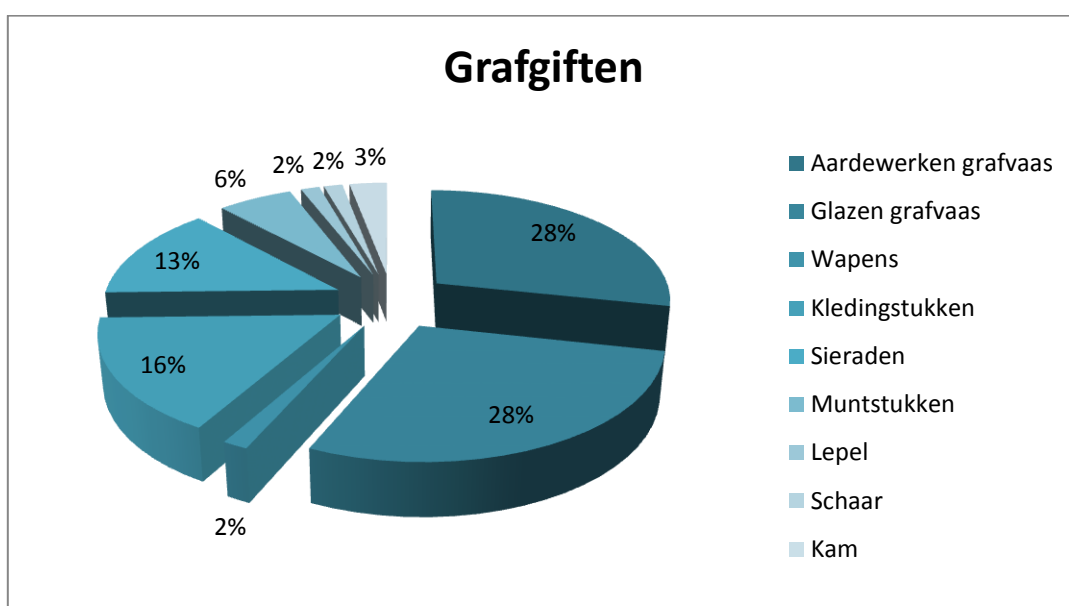
Vervolgens een grafiek om duidelijk aan te geven in welke periodes de begraafplaatsen in gebruik waren. Aangezien de informatie wat betreft de datering zo schaars en onvolledig is, kan hier geen duidelijke grafiek gemaakt worden van de opkomst, bloei en verval van de begraafplaatsen, zoals dat bijvoorbeeld wel mogelijk is voor de catacomben. Daarom staat hieronder alleen het aantal begraafplaatsen aangegeven dat in die bepaalde periode in gebruik was. Wat duidelijk te zien is in de grafiek, is dat de begraafplaatsen opkwamen in de eerste helft van de vijfde eeuw. Verder wordt duidelijk dat gedurende de zesde eeuw de meeste begraafplaatsen in gebruik waren, waarna het aantal weer snel terug begon te lopen. Of dit te maken heeft met het aantal inwoners van de stad is lastig te bepalen aangezien hierover de precieze data ontbreekt en de meningen vrij uiteen lopen. Toch valt wel aan te nemen dat het inwoneraantal binnen de stad daalde ten opzicht van voorgaande eeuwen. Niet alleen omdat er steeds meer graven binnen de stad werden geplaatst op voorheen publieke plaatsen en in openbare gebouwen, maar ook omdat er gebouwen op deze plaatsen werden aangelegd. Volgens Santangeli Valenzani blijkt uit de bouw van deze gebouwen in voorheen publieke gebieden een complete instorting van de antiek stedelijke topografie van Rome,²³⁹ maar dat is door de onduidelijkheid over het aantal inwoners onmogelijk om na te gaan.

Tenslotte heb ik gekeken naar de aantallen en soorten grafgraven die op diverse begraafplaatsen zijn gevonden. Het is lastig om conclusies te verbinden aan deze vondsten,

²³⁹ Riccardo Santangeli Valenzani, 'Residential building in early medieval Rome', in *Early medieval Rome and the Christian West* (Leiden 2000) 106-107.

aangezien er niet veel grafgiften terug zijn gevonden, behalve de vazen, want hiervan zijn er 38. Deze grafvazen van glas of aardwerk die zijn aangetroffen in diverse graven, stammen allemaal uit de zesde en zevende eeuw. Volgens Santangeli Valenzani en Menighini was de functie van deze vazen het houden en conserveren van vloeistoffen. Ze worden gezien als een onderdeel van het servicegoed dat nodig was voor een avondmaal behorende bij een eucharistieviering. Het feit dat er alleen onvolledige vazen en scherven zijn gevonden in de graven lijkt uit te sluiten dat ze slechts voor begrafenisrituelen werden geproduceerd en verkocht, want dit zou juist aangeven dat het hier om vazen gaat die dagelijks werden gebruikt.²⁴⁰

²⁴⁰ Menighini & Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica*, 114.

De weinige graven die in de vijfde eeuw werden gebruikt zijn wellicht in die periode uit noodzaak ontstaan en het lijkt erop dat deze een grote uitzondering vormden. De graven uit de zesde en zevende eeuw bestaan uit drie typen: graven in cultusgebouwen, in voormalige publieke gebouwen en een paar kleine groepjes graven.²⁴¹ De graven die in de Crypta Balbi werden aangelegd behoren natuurlijk tot de tweede groep. Niet alleen werd daar een voorheen publiek gebouw gebruikt voor het plaatsen van graven, een eeuw daarna was dit al weer voorbij en werd het opnieuw een plaats voor publiek gebruik. Voor de graven in een kerk moest net als voor de *ad sanctos* graven buiten de stad betaald worden en deze plaatsen waren dus ook hier voorbestemd aan de sociale en economische bovenlaag van de bevolking of aan geestelijken. Aan de verspreiding van grafgraven is te zien dat de tweede groep de voorkeur genoot in de zesde eeuw. Deze plaatsen konden puur worden gekozen omdat hier omheen veel mensen woonden, maar het kan ook zo zijn geweest dat sommige begraafplaatsen alleen door dat deel van de inwoners werden gebruikt met een specifieke etnische of religieuze achtergrond, bijvoorbeeld naar aanleiding van het herbevolken van de stad na de Gotische oorlog. Dit gold overigens ook voor de derde groep, die van de kleine groepjes graven, maar deze groepjes konden zich ook bevinden in gebieden van de stad die nog wel in gebruik waren en de publieke gebouwen waar begraafplaatsen werden gecreëerd waren allemaal in onbruik geraakt.²⁴²

²⁴¹ Meneghini & Santangeli Valenzani, 'Sepulture intramurane e paesaggio urbano a Roma', 106.

²⁴² Ibidem, 106-108.

4 - De verschuiving van de Romeinse begraafplaatsen door de eeuwen heen

In de vorige drie hoofdstukken zijn afzonderlijk de catacomben buiten de Romeinse stadsmuren, de circusvormige grafkerken buiten de muren en de begraafplaatsen binnen de Romeinse stadsmuren behandeld. Hierbij zijn ongeveer zes eeuwen voorbij gekomen. In dit hoofdstuk zal worden gekeken naar de afzonderlijke eeuwen om achter de oorzaken te komen van de verschuiving van de begraafplaatsen van Rome in de late oudheid.

4.1 De tweede eeuw: de opkomst van het christendom

Eén van de oudste bronnen over het christendom in Rome is een bron uit de jaren 57-58 die spreekt van een groep mensen die net is bekeerd.²⁴³ Dit valt op te maken uit een hoofdstuk van het *Nieuwe Testament* genaamd ‘De brief aan de Romeinen’, dat waarschijnlijk omstreeks 56 werd geschreven.²⁴⁴ Echter werd pas vanaf halverwege de tweede eeuw een kerkelijke overheidsstructuur bekend, waarbij de nadruk lag op bisschoppen en diaken. Helaas zijn er uit die tijd nog geen archeologische bronnen beschikbaar, waarschijnlijk omdat de christelijke, zondagse ontmoetingen toen nog niet in een openbaar gebouw plaats hadden, maar bij mensen thuis. De begrafenissen in die tijd vonden, net zoals de heidense, plaats op voorstedelijke begraafplaatsen. Christelijke graven zijn echter pas vanaf eind tweede, begin derde eeuw (gedeeltelijk) te onderscheiden van hun heidense tijdsgenoten. Waarschijnlijk was de eerste groep christelijke begraafplaatsen geplaatst bij de basiliek van San Sebastiaan aan de via Appia, want hier werd een twintigtal grafinscripties gevonden die duiden op het christelijke geloof van de overleden. Deze werden aan het begin van de negentiende eeuw ontdekt in een oude mijn.²⁴⁵

Volgens diverse bronnen begonnen de christenen met het aanleggen van catacomben om er zeker van te zijn dat alle gelovigen, man, vrouw, arm, rijk, voorzien waren van een begraafplaats. Volgens R. Ross Holloway werden de lichamen van de slaven en heidenen gedumpt in open afvalputten en kuilen.²⁴⁶ Dit klinkt niet echt als een christelijke gedachte. Gelukkig zou deze gewoonte met de komst van het christendom dan ook verdwijnen, want toen hadden alle inwoners van het Romeinse Rijk recht op een graf. Dus ook de slaven en

²⁴³ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 7.

²⁴⁴ *De Bijbel* (Willibrordvertaling) *Nieuwe Testament*, ('s Hertogenbosch 2007) 128-140.

²⁴⁵ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 7-12.

²⁴⁶ Ross Holloway, *Constantine & Rome*, 115.

misdadigers. Toch denk ik dat dit niet gold voor de echt arme mensen, want ook op een christelijke begraafplaats moest je je plaats kopen. En hoe doe je dat als je geen geld hebt? Verder golden de begrafenisregels waarschijnlijk niet voor de overgebleven heidenen, maar ik denk dat de heidenen hun traditie voortzetten van het begraven van hun doden in de open lucht.

Uit verschillende literaire en epigrafische bronnen blijkt dat in de periode van keizer Commodus (177-192) en de Severische dynastie (193-235) het christendom steeds meer doordrong tot de groep mensen met een belangrijke publieke functie en de aristocratische families. Dit waren de mensen die van groot belang waren voor de gemeenschappelijke economie van Rome. Ongeveer halverwege de tweede eeuw werd ook begonnen met de verering van de tombes van de apostelen Petrus en Paulus.²⁴⁷

In de laatste twintig jaar van de tweede eeuw vertoonde de christelijke gemeente van Rome belangrijke veranderingen, die onder andere zichtbaar waren aan de centrale economie. Zo werd in deze periode bijvoorbeeld nagedacht over de regeling van slaven en weduwen na de dood van belangrijke senatoren, rijke ridders en voornamen matrones. Zo is er een geval bekend waarbij een weduwe binnen de christelijke gemeenschap het aanzienlijke bedrag van 6000 gouden munten kreeg van drie senatoren.²⁴⁸ Uit inscripties in de catacomben van deze periode blijkt dat er ook een groot deel Grieks sprak en dit deel behoorde tot de arme immigranten. Voor hen werden er goedkope graven gecreëerd in de catacomben.²⁴⁹

4.2 De derde eeuw: de opkomst van christelijke begraafplaatsen

In de eerste decennia van de derde eeuw kwamen waarschijnlijk de eerste collectieve, onderaardse begraafplaatsen op in de verschillende buitenwijken van Rome, zoals de catacomben van Priscilla, Domitilla en Pretestato. Dit kwam doordat de christelijke gemeenschap in de stad flink toenam en de begrafenisvoorzieningen hierop moesten worden aangepast. De meeste van deze gemeenschappelijke begraafplaatsen werden dus ondergronds aangelegd, maar er waren ook een aantal bovengronds te vinden, zoals bij de catacombe van St. Callixtus en de catacombe van Pretestato. De catacomben vormden sinds hun eerste verschijning een belangrijk deel van de christelijke gemeenschap, maar er waren ook wel

²⁴⁷ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 12-15.

²⁴⁸ Vincenzo Focchi Nicolai & Jean Guyon (red.), *Origine delle catacombe Romane* (Città del Vaticano 2006), 15, 19.

²⁴⁹ Ramsay MacMullen, *The second church: popular Christianity A.D. 200-400* (Leiden 2009) 70-71.

heidense, ondergrondse begraafplaatsen, bijvoorbeeld aan de via Flaminia, de via Appia en de via Latina.²⁵⁰

Zoals in het eerste hoofdstuk al is uitgelegd, werd begonnen met het graven van ondergrondse begraafplaatsen door de grotere vraag naar begravinggrond. Door de bevolkingstoename kreeg Rome namelijk te maken met hogere grondprijzen, vooral tijdens het keizerlijke tijdperk en om ruimte, en daarmee geld, te besparen gingen de Romeinen hun doden begraven onder de reeds bestaande graven.²⁵¹

De eerste Romeinse catacomben waren vaak een gift van rijke burgers aan de gemeenschap en veel hiervan waren dus in eerste instantie privé. Alleen de catacombe van St. Callixtus werd vanaf haar begin beheerd door christelijke instanties. De burgers van Rome konden echter kiezen of ze tussen familiegraven of individueel op een heidense begraafplaats werden begraven. Vaak had Rome in deze periode dan ook een vermenging van heidense en christelijke graven.²⁵² Nadat twee maal een ‘korte vrede van de kerk was geweest’, waarin er geen christenvervolgingen waren, drong het christendom in alle lagen van de bevolking door. In die periode, halverwege de derde eeuw en begin vierde eeuw, was een toename van het aantal buiten stedelijke begraafplaatsen te zien. Deze waren veelal gemeenschappelijk van aard en niet meer privé. De aanwezigheid van monumentale graven op de begraafplaatsen werd in de derde eeuw steeds belangrijker en vooral de cubiculi werden steeds groter. Dit gold echter nog niet voor de graven van martelaren en bisschoppen die werden aanbeden.²⁵³

Het dateren van de catacomben is echter een groot probleem, mede doordat er weinig epigrafische bronnen zijn overgeleverd met een datum erop. Wel werden sommige afsluitingen van loculi verrijkt met de naam van de overledene, maar helaas vaak dus geen jaartal of periode aanduiding. Wel tonen grafdecoraties vanaf de tweede helft van de derde eeuw steeds meer christelijke thema's.²⁵⁴ Daarnaast blijft het lastig om aan te geven hoeveel mensen er werden begraven in de catacomben. Er is wel bekend dat Rome een grote populatie had en daarnaast een hoog sterftecijfer van ongeveer 22.500 per jaar. De doden werden dicht bij de muur begraven zodat de familie niet te ver hoefde te reizen. De armen konden alleen een klein nisgraf betalen in de galerij van een catacombe die werd gegraven door de *fossores* tegen een bepaalde prijs.²⁵⁵

²⁵⁰ Focchi Nicolai & Guyon (red.), *Origine delle catacombe Romane*, 15-18, 20.

²⁵¹ Ibidem, 19.

²⁵² Ibidem, 29-32.

²⁵³ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 36, 44, 46.

²⁵⁴ Ibidem, 27, 46.

²⁵⁵ MacMullen, *The second church: popular Christianity A.D. 200-400*, 72-73.

4.3 De vierde eeuw: de eeuw van Constantijn en zijn nieuwbouwprojecten

In 313 werd door de twee keizers van het Romeinse rijk, Constantijn de Grote en Licinius, het Edict van Milaan ondertekend, waarin stond dat de burgers vanaf dat moment hun eigen religie mochten bepalen. Dit was een belangrijke stap na de vele christenvervolgingen in de voorgaande eeuw, voor de christenen, maar zo bleek later, ook voor de stad Rome.

Voor het ondertekenen van het edict waren er geen tastbare, christelijke elementen in de stad aanwezig, maar hierna veranderde dit enorm. Te beginnen met de bouw van een grote kerk, de Sint-Jan van Lateranen, binnen de stadsmuren. Daarna werden in opdracht van keizer Constantijn nog eens zes basilieken gebouwd in de voorsteden voor het vereeren van martelaren. Ook liet Constantijn de Sint-Pieter basiliek bouwen, bovenop het graf van de apostel Petrus. In en om al deze basilieken voor martelaren werden grote, overdekte, gemeenschappelijke begraafplaatsen opgericht, allemaal naast een catacombe en soms met de tombe van de martelaar die op deze plaats werd vereerd. De kerken werden ook vernoemd naar deze vereerde martelaren.²⁵⁶ Daarnaast wijst Siri Sande, in haar stuk over de Romeinse grafbasilieken uit de vierde eeuw,²⁵⁷ ons erop dat alle Romeinse grafkerken die Constantijn buiten de stadsmuren aan liet leggen, ook nog eens werden gebouwd nabij keizerlijke villa's. Wanneer gelovigen naar de begraafplaatsen gingen om de doden of martelaren te vereeren, kwamen zij langs deze villa's en dit gaf hen wellicht het gevoel dat de keizerlijke familie ontzettend rijk en machtig was.²⁵⁸ Dus misschien liet keizer Constantijn zijn grafbasilieken niet alleen op bepaalde plaatsen aanleggen omdat daar een vereerde martelaarstombe aanwezig was, maar ook om zijn eigen fortuin en macht te tonen aan zijn burgers.

De mogelijkheid om begraven te kunnen worden in de buurt van een heilige sprak veel mensen, in alle lagen van de bevolking, aan. Het aantal grote en dus dure graven groeide ten tijde van Constantijn en kwam in de vierde eeuw uit op ongeveer vijf procent van het totale aantal graven.²⁵⁹ De christenen geloofden namelijk dat de martelaren hun beschermden voor en na de dood. De aanwezigheid van overleden martelaren trokken dus niet alleen pelgrims en andere gelovigen aan, maar ook de overleden.²⁶⁰ Naast begrafenissen vonden in de martelaarsbasilieken ook eucharistievieringen en begrafenisbanketten plaats en er ontstonden ruimtes voor rust en verfrissing, het zogenaamde *refrigerium*. Een *refrigerium* was in eerste instantie religieus, want het stond symbool voor het hemelse geluk en het fysiek en moreel

²⁵⁶ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 49-57.

²⁵⁷ Siri Sande, 'Imperial Mausolea and Everyman's Grave? The fourth-Century funerary Basilicas in the Roman suburbia.', in *Acta ad archeologiam et artium historiam pertinentia*, volume XXIII (Roma 2010), 171-194.

²⁵⁸ Sande, 'Imperial Mausolea and Everyman's Grave?', 190-191.

²⁵⁹ MacMullen, *The second church: popular Christianity A.D. 200-400*, 74.

²⁶⁰ Ariès, *The hour of our death*, 33-35.

opfrissen. Dit gebruik was in de vierde eeuw normaal geworden binnen de christelijke wereld, maar de aanwezige vijandigheid tegen de kerk werkte dit wel tegen.²⁶¹ Toch kwamen er voor het eerst wel op ruimere schaal christelijke plaatsen van vereringen buiten de stadsmuren van Rome. Binnen de muren werden ook wel christelijke bouwwerken aangelegd, maar eerder door bisschoppen dan door Constantijn. Deze gebouwen leken voornamelijk te dienen als plaats voor de gelovige burgers en niet voor het begraven van de doden.²⁶²

Naast de opkomst van de grafbasilieken ontwikkelden de catacomben zich ook steeds verder. In de jaren dertig en veertig van de vierde eeuw waren de catacomben constant in ontwikkeling en kwamen er ook meer monumentale elementen in voor. Daarnaast werden er steeds meer familiegraven aangelegd, naast de simpele loculi. Deze twee grafvormen bestonden dus steeds meer naast elkaar binnen eenzelfde begrafeniscomplex. Het aantal catacomben en graven buiten de stad nam enorm toe in de eerste helft van de vierde eeuw en in het vierde decennium werden ook de eerste familie-mausolea gebouwd, vaak tegen een grafbasilieek aan.²⁶³ Uit ongeveer tachtig procent van de grafschriften uit de vierde eeuw valt op te maken dat deze werden opgesteld door familieleden voor hun overleden vrouw, kind, ouder of ander familielid. Daarna werden deze lastiger om te duiden, behalve dat ze overwegend christelijk waren. In deze periode zorgde de kern van de familie dus voor de graven.²⁶⁴

Vanaf de periode van paus Damasus I (366-384) leek aan het vele graven van de catacomben rondom Rome een einde te komen. De martelaarsculen werden echter wel bevorderd onder deze paus, onder andere door feestdagen in te voeren voor de diverse martelaren en door meer pelgrimstochten langs de graven van apostelen en martelaren te laten leiden. (Helaas ontbreekt echter de informatie over het vereren van martelaars in de voorgaande decennia.) Ook liet Damasus veel vereerde graven restaureren. Verder liet hij een paar ondergrondse basilieken aanleggen en extra trappen om de gelovigen sneller bij de vereerde tombes te brengen. Toch leek paus Damasus dit niet alleen voor zijn christelijke geloof te doen, want hij had ook een politieke agenda bij het aanmoedigen van de martelaarsculen. Door het verspreiden van deze culten hoopte hij namelijk dat zijn eigen pontificaat veilig gesteld zou worden.²⁶⁵ In deze periode werden de kerken vaak betaald door

²⁶¹ Mariangela Marione, 'I riti funerari', in *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000) 71-73.

²⁶² Flocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 58-60.

²⁶³ Ibidem, 65-67.

²⁶⁴ Rebillard, *The care of the dead in late antiquity*, 14.

²⁶⁵ Philippe Pergola, 'Dai cimiteri ai santuari martiriali (IV-VIII secolo)', in *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000) 100.

weldoeners, kerkelijk of niet, die daarvoor een privé-graf dichtbij het lichaam van een heilige kregen aangewezen. Door het bevorderen van de martelaarsculen steeg sowieso het aantal *retro sanctos* begraafplaatsen, maar niet meer in de mate van de voorafgaande decennia.²⁶⁶ Toch leidde onder andere het intensieve gebruik van de grafbasilieken langzaamaan tot de verlating van de catacomben.

De stedelijke elite had wel al sinds de derde eeuw geprofiteerd van het opkopen van grote stukken land binnen en buiten de stadsmuur. De opkomt van het christendom had echter wel invloed op de besteding van geld en de perceptie van handel en winst. De kerk had nog geen invloed op de stedelijke economie als zodanig, maar wel op de groei van liefdadigheid en geleidelijk aan de vorming van de kerkelijke economie. Zo schonk de weldoener aan de mensen van de stad en de christen aan de armen. Vanaf de vierde eeuw werden middelen dan ook steeds minder gebruikt voor de bouw en restauratie van traditionele openbare gebouwen, maar voor de bouw van kerkelijke gebouwen. Wat volgde was zowel een samenwerking, als competitie tussen de kerkelijke economie en de staat, wat zeer kenmerkend is voor deze periode. De fiscale maatregelen die Constantijn had doorgevoerd lijken hiertoe te hebben aangezet. Hierbij werden onder andere bisschoppen en geestelijken vrijgesteld van tributen en persoonlijke diensten. Bovengenoemd grondbezit kenmerkte de Romeinse economie vanaf de derde eeuw en de kerk kreeg hiervan steeds meer in haar bezit door voorrechten van de stad en donaties van christelijke burgers.²⁶⁷ Tegen het einde van de vierde eeuw werd er ook een compromis gesloten tussen de elite en de kerk; de elite mocht haar land en geld behouden wanneer zij zich bekeerde en moest aan liefdadigheid doen ten behoeve van de kerk. Vervolgens drong de elite steeds verder door binnen de hoge geestelijken, met name in de vijfde eeuw.²⁶⁸ Sommige leden van de stedelijke elite betaalden echter veel geld voor een hoge kerkelijke functie en van dat geld konden dan weer kerken worden gebouwd in Rome.²⁶⁹

4.4 De vijfde eeuw: van een heidens Rome naar een christelijk Rome

Vanaf de periode van paus Damasus in de tweede helft van de vierde eeuw tot ongeveer halverwege de vijfde eeuw werd het grootse deel van de Romeinse aristocratie bekeerd tot het christendom. Dit was van groot belang voor de monumentaliteit van de stad, want met hun geld konden de kerken worden onderhouden. Er werden ook veel nieuwe kerken gebouwd in

²⁶⁶ Focchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 79-85, 88.

²⁶⁷ Walter Scheidel (red.), *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world* (Cambridge 2007) 757-768.

²⁶⁸ Neil Christie, *The fall of the Western Roman Empire* (New York 2011) 170.

²⁶⁹ MacMullen, *The second church: popular Christianity A.D. 200-400*, 100.

deze eeuw. Aan het eind van de vijfde eeuw hadden alle Romeinse christenen dan ook een kerk in de buurt. Dit werd mede mogelijk gemaakt doordat tussen 440 en 461 de laatste heidense weerstand werd opgeheven. In de vijfde eeuw vond er dan ook een versmelting van de monumentale gebouwen plaats tussen de traditionele, heidense traditie en de christelijke cultuur.²⁷⁰ Dit proces was in de vierde eeuw al begonnen toen Constantijn in het gebied rondom de stad bestaande bouwwerken steeds meer liet vervangen door ‘heilige plaatsen’ in de vorm van christelijke grafkerken. De privé en publieke begraafplaatsen kregen hierdoor een functie van gemeenschappelijke begraafplaats. Dit proces verspreidde zich in de loop van de vierde eeuw ook over diverse gebieden binnen de stad.²⁷¹

Zoals hierboven al werd beschreven hield in de eerste decennia van de vijfde eeuw het regelmatige gebruik van de catacomben op. Gedurende de vijfde eeuw tot ongeveer halverwege de zesde eeuw werden de circusvormige grafbasilieken en hun directe omgeving gebruikt als begraafplaats. Het verschuiven van ondergrondse naar bovengrondse begraafplaatsen kan volgens Vincenzo Fiocchi Nicolai vooral gewijd worden aan de aantrekkingskracht van de kerk en haar rituelen.²⁷² De keuze van de begraafplaats van de bisschoppen van Rome hing vooral af van de heilige die bij een bepaalde grafbasiliek was begraven. Zo waren in de vijfde eeuw de basiliek van St. Laurens, maar bovenal de St. Pieter zeer populair om begraven te worden.²⁷³ De populariteit van deze plaatsen onder de Romeinse burgers kan volgens mij ook te wijten zijn aan de graanverdeling, oftewel annonae. Dit gebeurde op enkele belangrijke, infrastructurele knooppunten van Rome, namelijk bij de St. Pieterbasiliek, bij St. Laurens en bij de St. Paulus buiten de muren. Dit werden dus plaatsen waar veel burgers kwamen. Daar komt bij dat begraafplaatsen in de middeleeuwen steeds meer een publieke functie kregen, door deze onder andere als marktplaats te gaan gebruiken. Twee eeuwen hiervoor zouden de begrafenisgebruiken al zijn begonnen met deze verandering.²⁷⁴ Een combinatie van het uitdelen van graan en het houden van een markt zou deels verantwoordelijk kunnen zijn voor het opkomen van begraafplaatsen binnen de stad, omdat begraafplaatsen niet meer alleen voor de doden gebruikt werden.

Vervolgens is er ook een mentale omslag waar te nemen bij de verschuiving van graven van buiten naar binnen de stad. De gebouwen binnen de stad werden namelijk steeds

²⁷⁰ MacMullen, *The second church: popular Christianity A.D. 200-400*, 107-112.

²⁷¹ Letizia Pani Ermini, ‘Roma da Alarico a Teoderico’, in *The transformation of Urbs Roma in Late Antiquity* (Portsmouth 1999) 40-41.

²⁷² Ibidem, 131-133.

²⁷³ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 114.

²⁷⁴ Roberto Meneghini, Riccardo Santangeli Valenziani, ‘La trasformazione del tessuto urbano tra V e IX secolo’, in *Roma. Dall’antichità al medioevo archeologia e storia* (Roma 2001), 33.

meer voor andere doeleinden gebruikt dan voorheen. Zo zijn er geen nieuwe gebouwen bekend uit de vijfde eeuw, maar wel veel hergebruik en restauraties van oudere gebouwen, onder andere door het gebruik van spolia; het hergebruik van bouwkundige elementen in de architectuur. Ook werden er private woningen aangelegd in voorheen publieke gebouwen. Dit kwam mede doordat ten tijde van Theodorik de Grote het gebruik van spolia werd gelegaliseerd, dus men officieel materiaal zoals marmer van een gebouw mocht gebruiken voor een ander bouwwerk. In de zesde eeuw werden er zelfs werkplaatsen opgericht voor dit hergebruik. Verder hoopte men dat door het restaureren van monumenten het antieke Rome weer tot de verbeelding zou gaan spreken. Zo werden elementen van de heidense architectuur opnieuw toegepast op christelijke bouwwerken en werd het heidense Rome steeds verder omgezet in een christelijk Rome.²⁷⁵ Vanaf de zesde eeuw kreeg de stad dan ook steeds meer een christelijke identiteit. Dit hield wat betreft begrafenissen in dat deze steeds belangrijker werden in verband met verering van heiligen, herdenking van de doden en geloof in het hiernamaals.²⁷⁶

De graven werden veelal aangelegd door grafgravers, oftewel *fossores*. Deze ambachtsmannen werden betaald om graven te maken en om de tegels voor dit graf te kunnen betalen. Wanneer zij zelf dood gingen werd hen een graf beloofd op een bevoorrechte plaats. Vanaf de vijfde eeuw gingen de *fossores* wel steeds meer in dienst van de kerk werken, maar zolang zij zelf de opbrengsten hielden van het grafgraven en deze niet doorgaven aan kerkelijke fondsen, bleven ze onafhankelijk van de clerus. Naast het betalen van de grafgraver moest men ook betalen voor de plek waar het graf werd aangelegd, maar onduidelijk is aan wie dit bedrag betaald moest worden. Er zijn wel een aantal inscripties gevonden waaruit blijkt dat men vanaf eind vijfde eeuw voor een graf moest betalen bij een toezichthouder of een priester.²⁷⁷

4.5 De zesde eeuw: begraafplaatsen van buiten naar binnen de stadsmuur

In de zesde eeuw had Rome zwaar te lijden onder bijvoorbeeld plunderingen en belegeringen door de Goten. Volgens Fiocchi Nicolai werd het inwoneraantal van de stad tijdens de Grieks-Gotische oorlog teruggebracht naar 30.000.²⁷⁸ Volgens Roberto Meneghini en Riccardo Santangeli Valenzani was de populatie gedurende de zesde en zevende eeuw echter vrij constant, met een totaal aan 50.000 tot 60.000 inwoners, met enige kortstondige

²⁷⁵ Pani Ermini, 'Roma da Alarico a Teoderico', 49-52.

²⁷⁶ Christie, *The fall of the Western Roman Empire*, 176.

²⁷⁷ Marios Costambeys, 'Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome', in *Papers of the British School at Rome*, volume 69 (London 2001) 186-187.

²⁷⁸ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 119.

veranderingen tijdens de Gotische oorlog en de pest in 589-590. Er is dan ook veel discussie over de demografie van Rome in de late oudheid. Velen gaan ervanuit dat Rome in de vierde eeuw 800.000 inwoners telde, aan het begin van de vijfde eeuw 500.000 en in 530 een totaal van 60.000 inwoners. Veel harde bewijzen zijn er echter niet, maar archeologisch onderzoek laat wel een verlating bijvoorbeeld andere publieke gebouwen zien in de tweede helft van de vijfde eeuw.²⁷⁹

Mede door het leeglopen van de stad en de andere omstandigheden liep onder andere de nieuwbouw van kerken vertraging op en steeds meer nieuwe kerken werden geplaatst in reeds bestaand gebouwen van de antieke stad. Daarnaast vonden er restauratiewerkzaamheden plaats van diverse voorstedelijke begraafplaatsen. De catacomben werden in deze periode nog gebruikt voor het vereren van de martelaren, maar in de tweede helft van de zesde eeuw verschoof deze gewoonte steeds meer naar de *ad corpus* basilieken binnen de stadsmuren, een soort ondergrondse basilieken dichtbij de vereerde tombes.²⁸⁰

In de tweede helft van de zesde eeuw leek ook steeds meer een einde te komen aan het gebruik van de buitenstedelijke begraafplaatsen bij de grafbasilieken, want vanaf halverwege de zesde eeuw werden steeds meer begrafenissen verplaatst naar begraafplaatsen binnen de Romeinse stadsmuren. Helaas zijn er weinig graven bewaard gebleven in en om kerken, omdat veel van deze begraafplaatsen in gebruik bleven tot in de negentiende eeuw, waarbij veel marmer met bijbehorende epigrafische elementen werden hergebruikt.²⁸¹ Ook zijn er veel antieke gebouwen leeg gehaald of deels opgegraven voordat men de juiste middelen had om hier onderzoek naar te doen.²⁸² Vanaf het begin van de zesde eeuw tot in de zevende eeuw werden overal binnen de stad begraafplaatsen gecreëerd, zoals in verlaten publieke gebouwen en in open ruimtes. Deze verschuiving wordt vaak gewijd aan de plunderingen van de Goten in de vijfde en zesde eeuw en de daaropvolgende hongersnood en pestuitbraken. Ook konden gelovigen steeds meer bij kerken binnen de stad begraven worden.²⁸³ Zo begon de aparte functie van begrafenisbasilieken te verdwijnen en steeds meer te overlappen.²⁸⁴ Al met al zorgde dit voor een keerpunt in de begrafenisgeschiedenis van de stad Rome. Vanaf de achtste eeuw legde men geen graven meer aan verspreid over de stad, maar werden ze samengevoegd op begraafplaatsen.²⁸⁵

²⁷⁹ Meneghini, Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica*, 21-23.

²⁸⁰ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 120-123.

²⁸¹ Meneghini, Santangeli Valenzani, 'La trasformazione del tessuto urbano', 31-33.

²⁸² Neil Christie, *The fall of the Western Roman Empire* (New York 2011) 142.

²⁸³ Fiocchi Nicolai, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani*, 134-137.

²⁸⁴ Ariès, *The hour of our death*, 36-37.

²⁸⁵ Meneghini & Santangeli Valenzani, 'Sepulture intramurane e paesaggio urbano a Roma', 109.

In veel gevallen was een binnenstedelijke begraafplaats niet verbonden aan slechts één dienst, maar was er sprake van een wisselwerking tussen de staat, de kerk en onafhankelijke individuen. Daarnaast had men bij begrafenissen ook nog te maken met sociale status en rituelen en daarbij was de kerk wel weer van groot belang, want maatschappelijke rituelen verenigden zich steeds meer met de rituelen van de kerk. Dit was ook al zichtbaar bij begraafplaatsen buiten de stadsmuur waarbij familiegraven steeds meer werden betrokken bij grafbasilieken en deze ook een rol gingen spelen bij de herdenking van de doden en de verering van martelaren.²⁸⁶ Bij de begraafplaatsen binnen de stad lijken deze martelaren en heiligen echter helemaal geen rol meer te spelen. Volgens Costambeys waren de graven met de hoogste status dan ook niet in de kerk geplaatst om dicht bij de relieken van een heilige te zijn, maar om een zo nauw mogelijke verwantschap met de kerk zélf te hebben en om te worden genoemd in de gebeden. Voor deze plaatsen moest namelijk worden betaald bij de clerus en voor andere graven niet.²⁸⁷ Volgens Yasin bleven martelaren en hun relieken echter toch een belangrijke rol spelen bij de bouw van kerken binnen de stad. Zo werd tijdens het tweede Concilie van Nicea in 787 besloten dat alle altaars verbonden moesten worden aan heilige overblijfselen om het altaar als het ware te legitimeren. Doordat in de zesde en zevende eeuw het altaar en de relieken zo nauw aan elkaar werden verbonden verdween volgens Yasin het grote verschil tussen binnen en buiten stedelijk, namelijk dat tussen de leefgemeenschap en de graven.²⁸⁸ Ook kwamen er in de vijfde eeuw steeds meer kerken binnen de stad en daarbuiten werden de kerken juist uitgebreid, waarbij meer en meer aandacht werd geschonken aan graf- en herdenkingsplaatsen. Er zijn diverse redenen aan te wijzen waarom een kerk op een specifieke plaats werd gebouwd binnen of buiten de stad, zoals veiligheid, aanwezige ruimte of de nabijheid van andere gebouwen.²⁸⁹

²⁸⁶ Costambeys, 'Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome', 182.

²⁸⁷ Ibidem, 189.

²⁸⁸ Yasin, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea*, 154-155.

²⁸⁹ Christie, *The fall of the Western Roman Empire*, 172-174.

Conclusie

Na het uitgebreid behandelen van de diverse begraafplaatsen in en om Rome in de late Oudheid, ga ik tenslotte antwoord geven op de vraag waarom er een verschuiving plaatsvond van begraafplaatsen in Rome in de late oudheid, rekening houdend met de eventuele economische achtergrond van deze verschuiving.

Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw ontstonden er begraafplaatsen die speciaal voor de christelijke bevolking van Rome werden aangelegd. Deze werden onder de grond gegraven in zogenaamde catacomben. Dit gebeurde langs de grote uitvalswegen rondom de stad, vaak op land van rijke grondbezitters. De oorspronkelijke kernen behoorden dan ook toe aan deze rijke families en voor de aanleg en het onderhoud van de graven werd betaald door de familie van de overledene. De graven werden gecreëerd door *fossores* die hiervoor werden betaald, in eerste instantie door families, maar geleidelijk kwamen deze arbeiders steeds meer in dienst van de kerk. De belangrijkste reden voor het aanleggen van ondergrondse begraafplaatsen was de stijgende grondprijs rondom de stad. In plaats van een groter oppervlak te bedekken met graven werden er gangen gegraven onder de grond waar steeds meer begraafplaatsen werden gecreëerd. De eerste Romeinse catacomben waren overigens vaak een gift van rijke burgers aan de gemeenschap en zij bepaalden waar deze werd aangelegd. Vaak gebeurde dit op grond rondom de stad dat toebehoorde aan een rijke familie. Aangezien het christendom zich steeds meer verspreidde onder de Romeinse bevolking groeide het aantal christelijke catacomben. Uiteindelijk zijn er ongeveer zestig ondergrondse begraafplaatsen aangelegd in de derde eeuw, die veelal werden uitgebreid gedurende de vierde eeuw. Vanaf de vijfde eeuw begonnen deze langzaam weer buiten gebruik te raken. De catacomben werden dus veelal betaald door rijke inwoners van de stad en aangelegd op hun eigen grond, maar naarmate het aantal christenen en dus ook het aantal christelijke catacomben toe nam, werden deze geleidelijk meer openbaar en van de christelijk gemeenschap.

Aan het begin van de vierde eeuw kwam keizer Constantijn (307-337) aan de macht. Door het invoeren van het christendom als legale godsdienst bekeerden steeds meer Romeinse burgers zich tot christen in deze periode. Het vereren van de christelijke martelaren en apostelen werd een belangrijk onderdeel van deze religie. Dit vertaalde zich op het gebied van begraafplaatsen naar *retro sanctos* graven, waarbij de dode in de buurt van de vereerde martelaarstombe begraven werd. Dit vond plaats in de reeds aanwezige catacomben, maar vanaf de heerschappij van Constantijn ook in circusvormige grafbasilieken die op een aantal

plaatsen werden gebouwd in de buurt van de vereerde graven. De vorm van de basilieken werd overigens bepaald door hun functie, want door deze vorm konden er veel graven onder de vloer worden geplaatst. In eerste instantie lijken de locaties van deze grafkerken bepaald door de aanwezigheid van een martelaar die wellicht belangrijk was voor de stad Rome. Ik denk echter dat Constantijn, die de bouw van zeven grafbasilieken financierde, de plaatsen uitkoos waar hij dicht in de buurt één van zijn villa's had staan. Zo konden de bezoekers van de begraafplaatsen goed zien wie alles voor hen had betaald. In deze kerken werden overigens wel christenen uit alle sociale klassen van de samenleving begraven, waarbij wel duidelijk werd gemaakt of een overledene rijk of arm was door de plaatsing van het graf. Een plaats in de kerk onder de vloer waar veel publiek langs kwam was veel duurder dan een simpel nisgraf in de buurt van de kerk. Inscripties op de afdekplaten van de graven, die het plaveisel van de kerk vormden, gaven dan ook goed de individuele participatie ten opzichte van de kerk weer en de status van de overledene en de familie.

Het grootste deel van de grafbasilieken werd dus gebouwd onder keizer Constantijn in de eerste helft van de vierde eeuw. De meesten werden nog in diezelfde eeuw uitgebreid en dit duurde voort tot in de vijfde eeuw. Helaas is het vaak lastig te zeggen wanneer de grafbasilieken precies buiten gebruik raakten en hoeveel graven zich hierin bevonden. Wel is duidelijk dat in de periode van paus Damasus I (366-384) de martelaarsculden nog steeds in aanzien stegen en Damasus dit ook motiveerde, onder andere door het restaureren van martelaarsombes en de aanleg van nog een circusvormige grafbasiliek. Maar ook de aristocratie en weldoeners van Rome waren van belang voor de kerken, want zij betaalden vaak de onkosten hiervoor. De kerken werden veelal aangelegd op grond die toebehoorde aan een aristocratische familie als een vorm van weldoenerschap, maar naarmate steeds meer elite zich bekeerde veranderde dit weldoenerschap voor de stad in liefdadigheid ten gunste van de kerk. Tegen het einde van de vierde eeuw werd er een compromis gesloten tussen de elite en de kerk waardoor de kerk meer land en geld in handen kreeg, maar waardoor ook steeds meer leden van de elite doordrongen tot hoge geestelijke functies, met name in de vijfde eeuw. De heersende pausen wilden vanaf de vierde eeuw dus steeds meer de christianisatie van de stad in eigen handen houden en het weldoenerschap van de plaatselijke elite ondergeschikt maken. Hierdoor verschoof de herdenking van de doden van de familieleden naar de lokale kerkgangsters.

Vanaf de eerste helft van de vijfde eeuw werden doden systematischer binnen de stadsmuren van Rome begraven en in de zesde eeuw kende deze beweging zijn hoogtepunt. Dit kan deels worden verklaard door het afnemende aantal inwoners van de stad naar

aanleiding van plunderingen en belegeringen van de Goten en de hongersnood en de perstuitbraken die hierop volgden. De inwoners van Rome zouden hierdoor niet graag buiten de beveiliging van de stadsmuren treden zelfs niet om hun doden te begraven. Door bovengenoemde omstandigheden kwamen er binnen de stad veel gebouwen leeg te staan en was er dus meer plek om de doden hier te begraven. Het oude taboe van doden binnen de stadsmuren, dat in het antieke Rome gold, was in deze periode ook verdwenen onder invloed van het christelijke gedachtegoed, dus begraafplaatsen binnen de stad waren nu ook toegestaan. De begraafplaatsen begonnen zelfs steeds meer een publieke functie te krijgen, zoals dat van marktplaats. De vraag blijft dan wie de grond bezat waarop de begraafplaatsen werden aangelegd. De keizer had alle macht over de publieke gebouwen, maar vanaf de vijfde en zesde eeuw ging het bezit over in de handen van de Romeinse elite en het pausdom. Dit was een lastige situatie, want de geestelijken wilden meer autonomie, maar de kerk was nog steeds afhankelijk van de steun van de aristocratie.

Maar waarom verschoven de begraafplaatsen in de late oudheid van buiten naar binnen de stadsmuren? Ik denk dat dit alles te maken heeft met geld. Vanaf de aanleg van de catacomben was men zich zeer bewust van de kosten van een stuk grond. Door de hoogte hiervan ging men namelijk in de diepte in plaats van in de breedte graven. De grafbasilieken die vervolgens werden aangelegd werden veelal betaald door Constantijn, die bekend stond om zijn rijkdom, en hij zorgde voor een gunstige ligging hiervan ten opzicht van zijn ruimtelijke bezittingen om zijn rijkdom te tonen aan de passerende burgers en pelgrims. De burgers betaalden voor een graf in de catacomben die werd gegraven door de *fossores*. In de daaropvolgende periode was het de Romeinse aristocratie die de basilieken betaalde. Het christendom speelde ook wel een rol bij het bepalen van de locatie van een kerk, want deze werd gebouwd in de buurt van een vereerd martelaarsgraf, maar uiteindelijk bepaalde de opdrachtgever de locatie van de bouw. Dus de man met het geld mocht beslissen en niet de christelijke burgers die wellicht de ene martelaar belangrijker vonden dan de andere. Daarnaast werden de soorten graven die aanwezig waren in de grafbasilieken en later ook op de begraafplaatsen binnen de stad, ingedeeld naar de hoeveelheid geld van de overledene. Een minder rijke burger kon zich alleen een nisgraf veroorloven, terwijl de rijke burger een grafkamer of zelfs mausoleum kon laten aanleggen. Wat betreft de verschuiving van grafbasilieken naar binnenstedelijke begraafplaatsen, denk ik dat er wederom een economisch motief achter zit. In een overvolle stad was de grondprijs waarschijnlijk zeer hoog en zeker om daar doden te begraven die in eerste instantie toch al niet binnen de muren thuis hoorden. Maar na de enorme daling van het inwoneraantal van Rome kwamen er veel gebouwen en

ruimtes leeg te staan. Nu was er dus ruimte genoeg in de stad en kon men deze reeds bestaande gebouwen mooi gebruiken als uitvalsbasis voor een nieuwe kerk met omliggende begraafplaats. Hierbij was sprake van een wisselwerking tussen de kerk, de staat en de rijke families van de stad. Duidelijk is echter dat er een grote verandering plaats vond, namelijk een verschuiving van privé-eigendom naar een meer gemeenschappelijk en christelijk eigendom. Toch bleef er een wisselwerking zichtbaar tussen de staat, de kerk en de rijke inwoners van de stad. Aangezien de doden nu ook binnen de stad begraven mochten worden volgens de christelijke regels was er dus geen reden meer om dit niet te doen. Nadat de doden eeuwen door een stadsmuur gescheiden waren geweest van de levenden, konden de doden en de levenden nu samen binnen de stadsmuren oud worden.

Bibliografie

Boeken

- Arena, Maria Stella (red.), *Roma dall'Antichità al Medioevo* (Roma 2001).
- Ariès, Philippe, *The hour of our death* (Harmondsworth 1983).
- Augustinus, Aurelius, *De cura pro mortuis gerenda*.
- Brandenburg, Hugo, *Ancient Churches of Rome: From the fourth to the seventh century* (Turnhout 2005).
- Cancik, Hubert, Helmuth Schneider (red.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* deel 7 (Stuttgart 1999).
- Christie, Neil, *The fall of the Western Roman Empire* (New York 2011).
- Claridge, Amanda, *Rome. An Oxford Archaeological Guide* (Oxford 2010).
- *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. X en VX.
- *De Bijbel* (Willibrordvertaling) *Nieuwe Testament* ('s Hertogenbosch 2007).
- De Rossi, Giovanni Battista & Pontificium Institutum Archaeologiae Christianae (red.), *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova series*, Vol. V (Rome 1922).
- Ferrua, Antonio, *S. Sebastiano f.l.m. e la sua catacomb* (Roma 1968).
- Ferrua, Antonio (vert. door Nicholas Reitzug), *The basilica and the catacomb of saint Sebastian* (Città del Vaticano 2006).
- Focchi Nicolai, Vincenzo, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal IV al VI secolo* (Città del Vaticano 2001).
- Focchi Nicolai, Vincenzo & Jean Guyon (red.), *Origine delle catacombe Romane* (Città del Vaticano 2006).
- *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*, vol. V.

- Jonckheere, Renaat Marcel Godelieve, *Christenen en de dood: een studie naar het ontstaan van de christelijke catacomben te Rome* (proefschrift, 2006).
- La Regina, Adriano (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae : suburbium* vol. I t/m VI (Roma 2004-2008).
- MacMullen, Ramsay, *The second church: popular Christianity A.D. 200-400* (Leiden 2009).
- Meneghini, Roberto, Riccardo Santangeli Valenzani, *Roma nell'altomedioevo : topografia e urbanistica della città dal V al X secolo* (Roma 2004).
- Nieddu, Anna Maria, *La 'Basilica Apostolorum' sulla via Appia e l'area cimiteriale circostante* (Città del Vaticano 2009).
- Nuchelmans, J., J. H. Brouwers, M. A. Beek (red.), *Woordenboek der Oudheid* (Roermond 1986).
- Pani Ermini, Letizia (red.), *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000)
- Pergola, Philippe, *Le catacombe romane: Storia e topografia* (Roma 1997).
- Provoost, Arnold, *De eerste christenen. Hun denken en doen* (Leuven 2009).
- Rebillard, Éric, *The care of the dead in late antiquity* (Ithaca 2009).
- Ross Holloway, R., *Constantine & Rome* (New Haven en London 2004).
- Scheidel, Walter (red.), *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world* (Cambridge 2007).
- Steinby, Eva Margareta (red.), *Lexicon topographicum urbis Romae, volume I* (Roma 1993).
- Yasin, Ann Marie, *Saints and church spaces in the late antique mediterranea* (Cambridge 2009).

Artikelen

- Costambeys, Marios, 'Burial topography and the power of the church in the fifth- and sixth-century Rome', in *Papers of the British School at Rome*, volume 69 (London 2001) 169-189.
- Fiocchi Nicolai, Vincenzo, 'La nuova basilica circiforme della via Ardeatina', in *Rendiconti* volume LXVIII (1999) 69-233.
- Fiocchi Nicolai, Vincenzo, 'La trasformazione dello spazio pubblico a Roma tra tarda antichità e alto medioevo', in *Mélanges de l'école Française de Roma, Antiquité (MEFRA)* volume 115 (2003) 1049-1062.
- Fiocchi Nicolai, Vincenzo, 'L'organizzazione dello spazio funerario', in *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000) 43-58.
- Marazzi, Federico, 'Rome in transition: economic and political change in the fourth and fifth centuries', in *Early Medieval Rome and the Christian West* (Leiden 2000) 21-41.
- Marinone, Mariangela, 'I riti funerari', in *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000) 71-80.
- Meneghini, Roberto & Riccardo Santangeli Valenziani, 'La trasformazione del tessuto urbano tra V e IX secolo', in *Roma. Dall'antichità al medioevo archeologia e storia* (Roma 2001) 20-33.
- Meneghini, Roberto & Riccardo Santangeli Valenziani, 'Sepolture intramurane e paesaggio urbano a Roma tra V e VII secolo', in *La storia economica di Roma nell'alto Medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici* (Firenze 1993) 89-111.
- Pani Ermini, Letizia, 'Roma da Alarico a Teoderico', in *The transformation of Urbs Roma in Late Antiquity* (Portsmouth 1999) 35-52.
- Pergola, Philippe, 'Dai cimiteri ai santuari martiriali (IV-VIII secolo)', in *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio* (Roma 2000) 99-105.
- Purcell, Nicolas, 'The populace of Rome in late antiquity', in *The transformation of Urbs Roma in Late Antiquity* (Portsmouth 1999) 135-161.

- Salzman, Michele, 'The Christianization of sacred time and sacred space', in *The transformation of Urbs Roma in Late Antiquity* (Portsmouth 1999) 123-134.
- Sande, Siri, 'Imperial Mausolea and Everyman's Grave? The fourth-Century funerary Basilicas in the Roman suburbia.', in *Acta ad archeologiam et artium historiam pertinentia*, volume XXIII (Roma 2010) 171-194.
- Santangeli Valenzani, Riccardo, 'Residential building in early medieval Rome', in *Early medieval Rome and the Christian West* (Leiden 2000) 101-112.
- Spera, Lucrezia, 'The Christianization of space along the Via Appia: changing landscape in the suburbs of Rome', in *American journal of archaeology*, volume 107, No. 1 (New York 2003) 23-43.

Websites

- http://www.augustinus.it/latino/cura_morti/index.htm
- <http://www.catacombe.roma.it/nl/cal.html>
- <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/derossi1867>
- http://www.fogliarini.it/S.Pietro_in_Vaticano1.htm
- <http://www.gutenberg.org/files/20298/20298-h/20298-h.htm>
- <http://www.rotaryfiovest.org/attivita/SantaFelicita/lapide.html>
- <http://www.thelatinlibrary.com/12tables.html>
- <http://www.youtube.com/watch?v=C2tLvFPer-s>